

การตอบโต้ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เน้นไปที่การสร้างภาพสังคมไทยให้มีลักษณะตรงกันข้ามกับภาพที่ “ฝ่ายซ้าย” สร้างขึ้นตามทฤษฎีเหมาอิลัมที่วิเคราะห์ว่าสังคมไทยเป็นสังคม “กึ่งเมืองขึ้น-กึ่งศักดินา” และจะต้องดำเนินการปฏิวัติเพื่อปลดปล่อยประชาชนไทยจากการกดขี่ขูดรีดของชนชั้นเจ้าที่ดิน นายทุนใหญ่ และจักรวรรดินิยม ทั้งนี้ด้วยการแสดงให้เห็นว่า โครงสร้างสังคมที่แบ่งคนออกเป็นลำดับชั้นของไทยนั้นดีงาม เนื่องจากมี “ความเป็นไทย” เป็น “หัวใจ” การตอบโต้ที่ทรงพลังที่สุดของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ปรากฏในนวนิยายเรื่องสี่แผ่นดิน และไม้แดงนั่นเอง

สี่แผ่นดิน : ภาพแทนความจริงของ “ความเป็นไทย”

สี่แผ่นดิน ทำให้ยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นภาพแทนความจริงของ “ความเป็นไทย” เห็นได้ชัดว่ายุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ปรากฏในสี่แผ่นดิน แตกต่างจากยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในงานเขียนของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ก่อนหน้า พ.ศ. ๒๔๕๔ เป็นอันมาก วิถีคิดของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ในการสร้างยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้เต็มไปด้วยความดีและความงามเพื่อเป็นภาพแทนความจริงของ “ความเป็นไทย” สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนจากบทความของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เรื่อง “นรากับสวรรค์” ซึ่งตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามรัฐ วันที่ ๑๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๕๔ ในตอนท้ายของบทความนี้กล่าวว่า

“สิ่งที่อยากแสดงให้เห็นนั่นคือ สิ่งที่คุณทั้งหลายเกลียดกลัว เช่น นรานั้น จะพูดให้น่าอยู่ก็ยังไม่ดี และสิ่งที่คุณทั้งหลายนิยมว่าดี เช่น สวรรค์นั้น จะพูดเสียไม่น่าอยู่ก็ยังไม่ดีอีกเช่นกัน ฉะนั้นเมืองไทยเราจะชั่วหรือดีจึงมิได้อยู่ที่ปากคนพูด แต่อยู่ที่แง่ที่จะมองดูเท่านั้นเอง”^{๒๔}

นอกจากจะมีวิถีคิดที่ว่า “ความจริง” ขึ้นอยู่กับ “แง่ที่จะมองดู” แล้ว ในกลางทศวรรษ ๒๔๕๐ นี้ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ยังเห็นว่าในการสร้างภาพลักษณ์ของประเทศนั้น การพูดหรือเขียนควรคำนึงถึงผลลัพธ์ที่ต้องการ “ถึงจะจริงไม่จริงก็ช่างอะไร” ดังปรากฏในบทความที่ตีพิมพ์

ในวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ เพื่อวิจารณ์คำปราศรัยของจอมพล ป. ในโอกาสที่ได้รับความช่วยเหลือจากสหรัฐอเมริกา

ฟังดูแปร่งๆ หูชอบกล...จะกลายเป็นว่ารัฐบาลนี้เข้าข้างฝ่าย ประชาธิปไตยเพื่อหวังผลประโยชน์ตอบแทนในทางเศรษฐกิจ... กระผม จึงอยากฟังท่านจอมพลพูดด้วยความกล้าหาญ...ว่า เราเป็นประชาธิปไตย กันด้วยลัทธิ ด้วยชีวิตจิตใจ และความเชื่อถือเลื่อมใสบริสุทธิ์... และเราเห็นว่าลัทธิอื่น...เป็นการขัดต่อความรู้สึก ความเลื่อมใส และความ เป็นไทยของเรา...และความช่วยเหลือต่างๆ ที่เราได้รับนั้น ส่วน มากเป็นการก่อให้เกิดประโยชน์ร่วมกัน รักษาความปลอดภัยร่วมกัน...และประโยชน์ที่ได้รับนั้น หากเป็นการตอบแทนการกระทำของ รัฐบาลแต่อย่างใดไม่ เพราะรัฐบาลนี้เป็นของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รับ ผิดชอบต่อประชาชน ถ้าพูดได้อย่างนี้จะกล้าหาญเคียดเคี้ยวดี ถึงจะจริง ไม่จริงก็ช่างปะไร ใครจะม่าว່เราได้”^{๔๔}

ด้วยวิธีคิดที่ไม่เห็นว่า “สัจจะ” เป็นเรื่องสำคัญ พร้อมกับมีความ ตระหนักว่า “ความจริง” ขึ้นอยู่กับ “มุมมอง” เช่นนี้ ในกลางทศวรรษ ๒๔๙๐ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ซึ่งตัดสินใจเป็น “พวกกษัตริย์นิยม” จึงเลือกที่จะ สืบทอดมโนทัศน์ของปัญญาชนอนุรักษนิยมที่ว่า ในยุคสมบูรณาญา สิทธิราชย์นั้น “เมืองไทยนี้ดี” (อันเป็นภาพที่ตรงกันข้ามกับที่ ม.ร.ว. คึก ฤทธิ์เองเคยเสนอไว้ในต้นทศวรรษ ๒๔๙๐) ทั้งนี้ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์มิได้ บอกให้ผู้อ่านรู้ตัวแต่อย่างใด เพราะต้องการจะให้ผู้อ่านเชื่อว่าภาพของ ยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสีแผ่นดินเป็นความจริง เพื่อบรรลุผล ทางการเมืองที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์มุ่งหวัง ดังนั้นแม้ว่าในความเป็นจริง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์จะเขียนสีแผ่นดิน โดยการ “เลือกแง่ที่จะมอง” ภายใต้วิธีคิด ที่ว่า “ถึงจะจริงไม่จริงก็ช่างปะไร” แต่ก็ได้พยายามเก็บรวบรวมข้อมูล มาสร้างเรื่องราวชีวิตคนแต่ละ “ชั้น” ในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ให้ดู สมจริงมากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ และเนื่องจากผลทางการเมืองที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์มุ่งหวังคือการทำให้ผู้อ่านเห็นว่า ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เป็นผู้มี ความรอบรู้ใน “ความเป็นไทย” หรือรอบรู้ในวัฒนธรรมของชนชั้นสูงซึ่ง เป็นตัวแทนวัฒนธรรมอันดีเลิศของคนไทย ที่จะส่งผลให้มีอำนาจทาง ปัญญามากขึ้น ม.ร.ว. คึกฤทธิ์จึงมิได้บอกแก่ผู้อ่านไว้แต่แรกว่าได้

สอบถามข้อมูลมาจากผู้ใดบ้าง จนกระทั่งสัญลักษณ์ ศิวรักษ์ออกมาเปิดเผยในภายหลัง^{๔๔}

สี่แผ่นดิน เสนอภาพเมืองไทยสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้เป็นภาพตัวแทนของเมืองไทยหรือสังคมไทยที่มี “ความเป็นไทย” อย่างสมบูรณ์ คือมีพระมหากษัตริย์ พระพุทธศาสนา งานประเพณี พิธีกรรม และระบบความสัมพันธ์ทางสังคม อันทำให้เป็นยุคที่ “มีความสุข ความหวัง และความแน่นอน”^{๔๕} ยุคนั้นสิ้นสุดลงเพราะการเปลี่ยนแปลงการปกครองใน พ.ศ. ๒๔๗๕ ดังความตอนหนึ่งว่า

“รูปคุณเปรมแต่งเครื่องแบบราชเสวกเต็มยศ...รูปนั้นเป็นสัญลักษณ์ของยุคหนึ่งสมัยหนึ่งที่พลอยเคยอยู่ เคยมีส่วนร่วม ยุคสมัยที่พลอยเคยเห็นว่ามีความสุข ความหวัง และความแน่นอน บัดนี้ยุคนั้นหมดไปแล้ว ลับไปแล้ว ไม่มีวันจะกลับมาอีก...”^{๔๖}

เนื่องจาก ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เลือกสร้างให้ยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นยุคที่มี “ความเป็นไทย” ในด้านต่างๆ ดังกล่าวข้างต้น และสร้างโครงเรื่องที่เน้นชีวิตของ “คนไทย” ใน “แผ่นดิน” หรือในรัชกาลต่างๆ ซึ่งมีพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ทรงเป็นศูนย์กลางของทุกชีวิต และศูนย์กลางของงานประเพณีสำคัญของเมืองไทย พร้อมกับย้ายอยู่เสมอว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็น “หัวใจของประเทศ”^{๔๗} หรือ “หัวใจของแผ่นดิน”^{๔๘} และทรงเป็นเสมือน “ขวัญ” ของคนไทย^{๔๙} ทำให้เห็นได้ชัดว่า ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ต้องการทำให้มหากษัตริย์ทรงเป็น “หัวใจ” ของ “ความเป็นไทย” เมื่อสูญเสียพระมหากษัตริย์ด้วยเหตุใดเหตุหนึ่งทุกคนจึงเศร้าโศกยิ่งกว่าสูญเสียบุพการี^{๕๐}

พลอยเกิดมาในแผ่นดินของท่านที่รู้สึกว่าเป็นสุขแต่น้อยคุ้มใหญ่ มีชีวิตอยู่ได้ด้วยความแน่นอน เหมือนกับว่ามีต้นโพธิ์อันใหญ่คุ้มกันอยู่ ให้ได้รับความร่มเย็นเพราะพระบารมี...บรรพบุรุษของคุณเปรมลงเรือสำเภามาจากเมืองจีน ก็ได้ซบเลี้ยงจนเป็นขุนนาง...^{๕๑}

การเน้นความสำคัญพระมหากษัตริย์ในสี่แผ่นดิน ปรากฏในหลายลักษณะ ทั้งในฐานะที่เป็นสถาบันและบุคคล ในฐานะที่เป็น “สถาบันพระมหากษัตริย์” นั้น นอกจากจะทรงเป็น “พระเจ้าแผ่นดิน”^{๕๒} แล้ว ยังทรงเป็น “พระเจ้าอยู่หัว” “เจ้าชีวิต” และ “หัวใจของประเทศ” ทรง

เต็มไปด้วยความศักดิ์สิทธิ์สูงส่งที่ผู้ใดจะละเมิดมิได้ ดังสะท้อนจากความรู้สึกนึกคิดของพลอย

พลอยก็ขลุ่ยกริ้ววไปทั้งตัว เพราะรู้ว่าที่ที่ตนได้ไปถึงเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์เพียงไร บนพระที่นั่งอันกว้างใหญ่ไพศาล...เป็นที่อยู่ของเจ้าชีวิตคนไทยทั้งมวลในสมัยนั้น เป็นหัวใจของประเทศ การเป็นไปทุกอย่างของโลกภายนอกมารวมอยู่ ณ ที่นั้น ไม่มีที่อื่นใดจะสำคัญไปกว่า...อาการกิริยาของคนที่อยู่บนนั้นก็ดี บรรยากาศโดยทั่วไปที่บนนั้นก็ดี มีแต่จะชักจูงให้เห็นทุกอย่างบนนั้นเป็นของสูง เป็นของศักดิ์สิทธิ์ ควรแก่ความเคารพอย่างสูงสุด...ข้าวของทุกอย่างในนั้นเป็นของสูงจะจับต้องสิ่งใดก็ต้องกราบไหว้ เพราะเป็นเครื่องใช้ส่วนพระองค์โดยแท้ สิ่ง que ทุกคนต้องกราบเมื่อเข้าไปในที่ก็คือพระมหาเศวตฉัตร...^{๕๘}

เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแสดงละครเป็นสามัญชน พลอยก็รู้สึกว

“ช่างสง่างามอะไรอย่างนี้” พลอยนึกอยู่แต่ในใจ “แลดูสว่างไปทั้งองค์ เหมือนกับมีไฟอะไรฉายออกมาจากข้างใน ผิดกับมนุษย์ธรรมดาสามัญอื่นๆ...” ถึงแม้ว่าพระเจ้าอยู่หัวจะทรงพยายามแสดงบทบาทของคนธรรมดาในเรื่องอย่างสนิทสนมสักเพียงใดก็ตาม ความรู้สึกของพลอยก็ไม่สามารถจะคล้อยตามได้ ยังคงเห็นว่าพระเจ้าอยู่หัวเป็นพระเจ้าอยู่หัว เป็นสิ่งที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สุด ควรแก่การเคารพยำเกรงเป็นที่สุดอยู่นั่นเอง ทุกครั้งที่คนอื่นๆ ที่แสดงละครเรื่องนั้นเดินเข้ามาใกล้ชิดพระองค์ และยื่นพูดจาด้วยอย่างคนธรรมดา พลอยก็ต้องสะเทือนใจ หวาดเกรงแทนเขาเหล่านั้นว่าจะต้องจัญไรมีอันจะเป็นไปต่างๆ^{๕๙}

ส่วนสถานะและความสำคัญของ “พระมหากษัตริย์ในฐานะบุคคล” เห็นได้ชัดจากคำสนทนาระหว่างแม่พลอยและคุณแปรม เกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยคุณแปรมกล่าวว่า “สิ่งที่เลื่องลือพูดถึงกันอยู่ทั่วไป ก็คือพระราชหฤทัยอันเต็มไปด้วยพระเมตตาเมื่อแม่แก่คนทั้งปวง” และ “ในหลวงแผ่นดินนี้ท่านเหมือนพระเวสสันดรดีจึ่งนี้เองคุณแปรม” พลอยปรารภขึ้นกับสามิวันหนึ่ง “ยิ่งกว่าพระเวสสันดรเสียอีกแม่พลอย” คุณแปรมตอบ^{๖๐}

คุณแปรมเปรียบเทียบความรู้สึกของตนต่อพระมหากษัตริย์รัชกาล

ที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ ซึ่งทำให้เห็นภาพ “พระมหากษัตริย์” ในฐานะที่ทรงเป็นบุคคลอย่างชัดเจน และทำให้ตระหนักถึงความหมายที่แท้จริงของ “ความจงรักภักดี” ต่อองค์พระมหากษัตริย์ ดังนี้

...แผ่นดินก่อน...รู้สึกว่าคุณเป็นผู้ใหญ่เหลือเกิน มีแต่ความเกรงกลัวเป็นที่สุดที่แล้ว...แต่แผ่นดินนี้...มีความเคารพตรงที่ว่า ท่านเป็นลูกของเจ้านาย และในฐานะที่ท่านเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เป็นเจ้าชีวิต มีความกตัญญูที่ว่าเชื้อสายของท่านได้ปกครองชุบเลี้ยงให้พ่อแม่ของเรามีความสุขความเจริญมาแต่ก่อน แต่พอรับราชการนานไป ยิ่งได้เห็นได้ใกล้ชิดก็ยิ่งทั้งรักทั้งบูชาท่านอย่างบอกไม่ถูก...แผ่นดินก่อน...รักท่านอย่างพ่อแต่ว่ามากกว่าพ่อตัวจริงๆ แต่แผ่นดินนี้...ใจหนึ่งนั้นเคารพเลื่อมใสเสียเป็นที่สุด เพราะท่านเป็นคนดี คนฉลาด มีความรู้กว้างขวางมากกว่าใครทั้งหมดที่ฉันได้เคยเห็นมา...บางเวลาฉันรักท่านอย่างไม่เคยรักอะไรมาแต่ก่อน รู้สึกว่าความรักทั้งหมดที่มีต่อบ้านเมือง ตลอดจนลูกเมียญาติวงศ์ ไปรวมอยู่ที่ท่านพระองค์เดียว ท่านจะทรงใช้ให้ทำอะไรฉันก็ทำถวายได้ แม้แต่ชีวิตก็ถวายได้เพราะความที่ฉันรักท่านเช่นนี้ และเพราะความรักอันนี้อีกนั้นแหละที่ทำให้ฉันมีความกระตือรือร้นอยากทำดีอยากทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมือง อยากหาวิชาความรู้ใส่ตัวให้สมกับที่ได้เป็นข้าของท่าน แต่บางเวลา ท่านทรงแสดงน้ำพระทัยออกมาบางอย่างให้เห็น ฉันก็รักท่านและเห็นพระทัย สงสาร เหมือนกับเวลาที่เรานึกรักพี่น้อง คนรู้จักที่ใจดี เจตนาดี แต่มีคนอื่นเขาถือโอกาสเอาวัดเอาเปรียบ และเจ้าตัวก็ไม่รู้ทัน เพราะเจตนาดีของตัวเองนั้นบดบังมิให้เห็นความชั่วของคนอื่น...บางเวลาที่ท่านสบายพระทัยตรัสเล่นหัว...ท่านช่างน่ารักน่าเอ็นดู จับจิตจับใจเสียจริงๆ...”^{๑๑}

ที่สำคัญก็คือการที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์พยายามแสดงให้เห็นว่า แท้ที่จริงแล้วแม้ว่าจะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่ในฐานะที่ทรงเป็นบุคคลนั้น พระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ทรงมีความเข้าใจและเลื่อมใสในระบอบประชาธิปไตยอยู่แล้ว เช่น ในรัชกาลที่ ๕ ในงานพระราชทานเลี้ยงภายในราชสำนักครั้งหนึ่ง “ก่อนมีการเลี้ยงได้มีพระราชดำรัสว่า ให้ทุกคนบรรดาที่ไปในงานนั้น มีความเสมอภาคเท่ากัน จึงให้จับสลากเข้านั่งที่สำหรับ...ไม่ต้องถืออิสริยยศ

สูงต่ำ”^{๖๒} ในรัชกาลที่ ๖ พระมหากษัตริย์ทรงแสดงละครร่วมกับคนอื่น ๆ “แสดงบทของคนธรรมดาในเรื่องอย่างสนิทสนม...คนอื่น ๆ ที่แสดงละครเรื่องนั้นเดินเข้ามาใกล้ชิดพระองค์ และยืนพูดจาด้วยอย่างคนธรรมดา”^{๖๓} ซึ่งสะท้อนว่าทรงมีสำนึกในเรื่องความเสมอภาคเช่นกัน แต่โดยระบอบการปกครองทำให้ทรงจำเป็นต้องดำรงอยู่ในสถานะที่สูงส่งเหนือผู้อื่น ส่วนพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ตัวละครในสี่แผ่นดิน ระบุอย่างตรงไปตรงมาว่า “ทรงเป็นประชาธิปไตยมากกว่าใครๆ”^{๖๔} เมื่อพระองค์เสด็จไปประทับในต่างประเทศและทรงสละราชสมบัติในที่สุด ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ก็เขียนให้ตัวละครในสี่แผ่นดินลงความเห็น ว่า “เมืองไทยเพิ่งเปลี่ยนมาเป็นระบอบประชาธิปไตยยังไม่ทันไร เราก็ยังต้องมาเสียคนสำคัญที่เป็นประชาธิปไตยมากที่สุดไปคนหนึ่ง”^{๖๕}

การเสนอภาพพระมหากษัตริย์ในฐานะบุคคลที่ “ทรงเป็นประชาธิปไตยมากกว่าใครๆ” เช่นนี้ มีความหมายโดยนัยว่า เหตุที่พระองค์ไม่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปกครองในระบอบประชาธิปไตย ก็เพราะทรงพิจารณาว่าคนไทยยังไม่พร้อม มิใช่เพราะทรงทวงอำนาจ หรือเพราะทรงต้องการจะใช้อำนาจเด็ดขาดสูงสุดที่มีอยู่ไปในการกดขี่ขูดรีดชนชั้นที่อยู่ภายใต้การปกครอง การที่มีผู้ดำเนินการเปลี่ยนแปลงการปกครองในวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ โดยที่ประชาชนยังขาดความพร้อม จึงทำให้ทุกอย่างเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เลวร้ายลงเป็นอันมาก

ในท่ามกลางการถกเถียงว่าสถาบันพระมหากษัตริย์มีความสำคัญหรือไม่ เพียงใด และอย่างไร ในระบอบการปกครองใหม่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้แสดงให้เห็นในสี่แผ่นดิน ว่าภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พระมหากษัตริย์ก็ยังคงมีความสำคัญอย่างสูง นอกจากจะยังทรงเป็น “หัวใจของประเทศ” หรือ “หัวใจของแผ่นดิน” แล้ว ยังทรงมีความสำคัญอย่างยิ่งทั้งแก่บุคคลและแก่บ้านเมืองในหลายแง่ด้วยกัน เช่น ทรงเป็น “ขวัญ” ของคนไทย ดังนั้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จไปจากประเทศก็ทำให้พ่อเพิ่มรู้สึก “ใจหายไม่อยู่กับเนื้อกับตัว...รู้สึกตัวเหมือนคนไม่มีขวัญ”^{๖๖} เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดลเสด็จกลับมาประทับอยู่ในประเทศ “พลอยเองนั้นรู้สึกว่า

สภาพโดยทั่วไปดูจะเริ่มมีความมั่นคงยิ่งกว่าแต่ก่อน” แต่เมื่อเสด็จกลับยุโรปอีกก็ทำให้พลอยคิดว่า “ความรู้สึกอันดีที่ทำให้แจ่มใสปลอดโปร่งใจนั้น ดูเหมือนจะเริ่มเฉื่อยชาลงเรื่อยๆ นับตั้งแต่ในหลวงเสด็จกลับไปเมืองนอก กลายเป็นความรู้สึกเหมือนกับว่า คนปราศจากขวัญ เรือนปราศจากเจ้าของ” ^{๖๗}

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เห็นว่าความจงรักภักดีที่ประชาชนมีต่อพระเจ้าอยู่หัวอาณันทมหิตล้นนี้บังเกิดขึ้นอย่างรุนแรงและก่อให้เกิดผลอันสำคัญ

ความรู้สึกที่บังเกิดขึ้นในหมู่คนนั้นมีความรุนแรงยิ่งกว่าความจงรักภักดีที่เคยมีมาในครั้งใดๆ...

ความจงรักภักดีที่ประชาชนแสดงต่อในหลวงอย่างเห็นได้ชัดแจ้งในวันนี้ ทำให้พลอยรู้สึกว่โลกมนุษย์มีแก่นสาร...ในหลวงพระองค์เล็กนิดเดียว ปราศจากอำนาจราชศักดิ์ ปราศจากกฤษฎาภินิหารใดๆ ที่จะทำใ้คนต้องเกรงกลัวพระบารมี แต่เต็มไปด้วยบุญญาภินิหารที่สามารถก่อให้เกิดความเข้มแข็ง ความปลอดโปร่ง และความกลมเกลียวขึ้นในหมู่คนได้อย่างรวดเร็วกะทันหัน ^{๖๘}

ขณะเดียวกัน พระมหากษัตริย์ก็ทรงเป็นศูนย์รวมของความสามัคคี แม้ในหมู่คนที่มีความคิดเห็นแตกต่างกันและเคยบาดหมางใจกันมาแต่ก่อน

เมื่อคนที่เคยมีความเห็นแตกต่างกันในหลายเรื่องหลายราว จนถึงกับบาดหมางกันอยู่ในใจ มามีวัตถุประสงค์อันเป็นสิ่งที่รวมความสนใจ ก่อให้เกิดความปิติยินดีร่วมกัน และความหวังร่วมกันดังนี้ ความบาดหมางกินใจที่เคยมีอยู่เหมือนกับคลื่นใต้ผิวน้ำ ก็ออกจะเบาบางลงไป และคนทั้งนั้นดูเหมือนจะหันหน้าเข้าหากันด้วยความสามัคคี... ^{๖๙}

ที่สำคัญยิ่งก็คือ พระมหากษัตริย์ทรง “เป็นสายสัมพันธ์เชื่อมโยงในความเป็นไทย” ดังความว่า

ความหวังดีเจตนาดีต่อคนทั้งปวงที่มีความจงรักภักดีร่วมกันต่างคนต่างมองดูกัน ในฐานะคนร่วมครอบครัวอันใหญ่ ปราศจากฉันทาคติ มีความรักร่วมกัน และเจตนาดีร่วมกันในบุคคลอันเป็นศูนย์รวมแห่งความเคารพบูชา บุคคลอันเป็นสายสัมพันธ์เชื่อมโยงในความเป็นไทย และความรู้สึกอันดีต่อกัน...พระเจ้าอยู่

หัว...เป็นของคนทั้งชาติ^{๗๐}

อนึ่ง ในช่วงเวลาเดียวกับที่เขียนนวนิยายสี่แผ่นดิน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้เขียนบทความหลายบทเพื่อเน้นความสำคัญของพระมหากษัตริย์ เช่นบทความในคอลัมน์ "เก็บเล็กผสมน้อย" ในหนังสือพิมพ์สยามรัฐ วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน ๒๔๙๔ ระบุว่า

เจดีย์โบราณที่ซึ่งกองทัพไทยได้สร้างไว้ เพื่อบอกสถานที่ที่สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จสวรรคต พระเจดีย์องค์นี้เห็นว่าสำคัญแก่ประวัติศาสตร์ของชาติไทยเป็นหนักหนา...ถ้าหากว่าที่เสด็จดับขันธ์ปรินิพพานของพระพุทธเจ้ามีความสำคัญอย่างไรสำหรับพุทธศาสนิกชนทั่วโลก พระเจดีย์ที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จสวรรคตก็มีความสำคัญสำหรับคนไทยผู้รักเอกราชเช่นเดียวกัน^{๗๑}

บทความที่ตีพิมพ์ในวันที่ ๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๙๕ วิเคราะห์การกระทำต่างๆ เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ที่เป็นไปโดยปราศจากความเหมาะสม เช่น

ตำราบางคนที่ถือปืนกลตามเสด็จนั้น ท่าทางดูจะซิ่งซังทะมัดทะแมงจนเกินไป...ทำให้เห็นไปว่าราษฎรนั้นเป็นศัตรูของในหลวง หรือมิฉะนั้นก็ทำให้เห็นไปว่า ในหลวงเป็นเพียงนักการเมืองที่อยู่ในฐานะล่อแหลมอาจถูกจู่โจมจับเมื่อไรก็ได้...การคุ้มกันนั้นควรจะทำอย่างไรให้งดงาม...การใส่แว่นตาดำหน้าที่นั่งนั้น แต่ก่อนดูเหมือนจะถือเป็นกฎ...ถึงเดี๋ยวนี้จะไม่มีการถือว่าเป็นเรื่องรุนแรงเช่นนั้นก็ตาม แต่ก็ยังดูไม่งามอยู่นั่นเอง^{๗๒}

การเน้นเช่นนี้ก็เพื่อทำให้ผู้อ่านเห็นว่าพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในสถานะสูงส่ง แต่ขณะเดียวกันก็ทรงมีความใกล้ชิดและทรงได้รับความรักจากราษฎร

สี่แผ่นดิน เสนอภาพวัฒนธรรมของชนชั้นสูงให้เป็นตัวแทนของวัฒนธรรมอันดีเลิศของไทย เพราะเน้นขนบธรรมเนียมประเพณีและพระราชพิธีต่างๆ ในพระราชสำนักที่เต็มไปด้วยแบบแผนอันถูกต้องและประณีตงดงาม ให้ความรู้สึกถึงความสูงส่ง และเต็มเปี่ยมไปด้วยศีลธรรม

ส่วนวิถีชีวิตของคนไทยทั่วไปในยุคนั้น ก็มีโอกาสได้รับความสุข

สนุกสนานจากการได้เฝ้าฯ รับเสด็จและได้ชมมหรสพในงานพระราชพิธีต่างๆ มีขนบธรรมเนียมประเพณีและพระราชพิธีหลายอย่างที่ทำให้ชีวิตเต็มไปด้วยความสนุกสนาน แต่มีระเบียบแบบแผนอันดีงาม งานประเพณีและพิธีกรรมแบบไทยที่มีขึ้นเป็นระยะๆ ในชีวิตของคน เช่น พิธีกรรมในการเกิด การโกนจุก การบวช การแต่งงาน การตาย ประเพณี การลอยกระทง ฯลฯ ทำให้เกิดการช่วยเหลือเกื้อกูลกันอย่างเต็มอกเต็มใจ หากมีเรื่องบาดหมางใจกันมาแต่ก่อน งานประเพณีและพิธีกรรมของไทยเหล่านั้นก็ทำให้เกิดโอกาสที่คนจะกลับมาคืนดีกัน ให้อภัยต่อกัน นอกจากนี้ *สี่แผ่นดิน* ยังทำให้เห็นว่างานประเพณีและพิธีกรรม “แบบไทย” จำนวนมากมีผลให้เกิดความสงบสุขทางจิตใจ เมื่อบางคนประสบกับความทุกข์อย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นธรรมดาของชีวิต งานประเพณีและพิธีกรรมเหล่านั้นก็ช่วยให้ผ่านความทุกข์ไปได้อย่างรวดเร็วขึ้น

ตัวอย่างที่ชัดเจนของ “ความเป็นไทย” ที่ช่วยให้คนผ่านพ้นความทุกข์อย่างหนักไปได้ ก็คือกรณีการบวชเป็นพระภิกษุของอัน เมื่ออันซึ่งเป็นทหารฝ่าย “คณะกู้บ้านกู้เมือง” หรือฝ่าย “กบฏบวรเดช” ได้พ้นโทษที่เต็มไปด้วยความทุกข์และโรคภัยไข้เจ็บที่เกาะตะรุเตาแล้ว ก็ยังรู้สึกทุกข์ใจจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองที่ตนไม่สามารถจะแก้ไขอะไรได้ และยังได้รับความทุกข์ใจจากความตายของอ๊อดน้องชายในระหว่างสงครามเนื่องจากขาดยารักษา เช่นเดียวกับพลอยซึ่งทุกข์ใจอย่างใหญ่หลวงเนื่องจากบ้านหลังใหญ่ซึ่งเคยอยู่ร่วมกับคุณแปรมและลูกๆ อย่างมีความสุขต้องพังทลายลงไปเพราะถูกระเบิดในตอนปลายสงคราม และหลังจากนั้นไม่นานก็ได้ทราบข่าวการตายของอ๊อดลูกชายที่ใกล้ชิดสนิทสนมกับแม่มากที่สุด การบวชเป็นพระภิกษุของอัน ทำให้อันกลับมาเป็นบุคคลผู้เต็มไปด้วยความดีงามและความมีสง่าราศี ในขณะที่พลอยก็มีหัวใจที่สงบสุขขึ้นมาก

พลอยนั่งดูตาอันที่นั่งรออุปสมบทอยู่นั้นด้วยความอึ้งใจ...

...เห็นพระเริ่มทยอยลงโบสถ์แล้วหลายองค์แต่ละองค์แสดงอาการสงบสำรวม แสดงว่าเป็นผู้หยุดนิ่งตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า...ตาอัน...จะเป็นพระอีกองค์หนึ่ง เป็นคนดีที่จะเข้าไปอยู่ในสมาคมของคนที่ดี...ไปในทางที่ดี และอยู่ในที่ที่ดี ไม่มีอะไรที่จะเกิดขึ้นแก่ตาอันได้

นอกจากความดี ความดีที่จริงยั่งยืน...

...ผ้าเหลืองเพียงสามผืนนั้นสามารถประดับคนให้งดงามมีสง่า
ราศีได้...เป็นความงามอันเกิดจากศีล จากความสำรวม จากความสงบ
และความนอบน้อม...เห็นได้ด้วยดวงจิตบริสุทธิ์...^{๗๓}

พิธีกรรมบวชของอันในสี่แผ่นดิน ไม่ได้แสดงถึงคุณค่า “ความเป็น
ไทย” ทางด้านศาสนาเท่านั้น แต่ยังแสดงให้เห็น “ความเป็นไทย” ในด้าน
ความสัมพันธ์อย่างเกื้อกูลกันระหว่างญาติพี่น้องและมิตรสหายอีกด้วย

เมืองไทยสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์สร้างผ่าน
สี่แผ่นดินนั้น เป็นสังคมที่คนต่างชั้นกัน มีความสัมพันธ์กันในเชิงอุปถัมภ์
ระบบความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์นี้ทำให้ทุกฝ่ายมีความสุขและความพอใจ
บุคคลในชนชั้นเจ้าและขุนนางมิได้กดขี่ขูดรีดข้าทาสบริวาร กลับเป็นผู้
ช่วยเหลือให้ได้รับความสุข รอดพ้นจากความทุกข์ทั้งทางกายและทางใจ
ข้าทาสบริวารจึงมีความรักใคร่จงรักภักดีต่อนายและรับใช้ด้วยความเต็มใจ
อยู่เสมอ ดังนั้น เมืองไทยสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์จึงไม่มีความขัด
แย้งระหว่างชนชั้น ส่วนความขัดแย้งระหว่างคนในชั้นเดียวกัน หากจะมี
ก็มักเกิดจากความบกพร่องในอุปนิสัยส่วนบุคคลหรือเกิดจากความ
บกพร่องทางศีลธรรม ซึ่งอาจเปลี่ยนแปลงได้ เช่น กรณีคุณอุ้น พี่สาว
ต่างมารดาของพลอย เป็นต้น และคนไทยใน สี่แผ่นดิน ก็มีจิตใจดีงามที่
พร้อมจะให้ภัยแก่ผู้ล้าแก่ผิดเหล่านั้น

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ให้ภาพเมืองไทยสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่
ปราศจาก “การเมือง” ทำให้ผู้ปกครองไม่ต้องเสียเวลาไปกับ
“การเมือง” สามารถทำงานแก้ปัญหาต่างๆ และสร้างความเจริญแก่
บ้านเมืองและประชาชนได้อย่างเต็มที่ และเน้นให้เห็นว่า การ
เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ทำให้เมืองไทยเกิดมี “การ
เมือง” ขึ้นมา ซึ่งก่อให้เกิดผลร้ายทั้งแก่บุคคลและแก่บ้านเมือง ดัง
จะกล่าวต่อไปข้างหน้า

นวนิยายสี่แผ่นดินให้ภาพเมืองไทยยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่
ปราศจากปัญหาเชิงโครงสร้าง อาจมีบางคนที่ลืมหูลงในชีวิต แต่ความ
ลืมหูลงนั้นเกิดจากความบกพร่องทางศีลธรรมส่วนตัว มิใช่เพราะขาด
โอกาสอันเป็นผลมาจากโครงสร้างเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม

คนที่ เป็นข้าราชการระดับล่างและคนจนโดยทั่วไป ถ้าหากเป็นคนมีอุปนิสัยและจิตใจที่ดีตามแบบฉบับของคนไทยแล้ว ก็จะเป็นคนที่มีความสุขและมีความสุขในชีวิตอยู่เสมอ

สี่แผ่นดินมิได้ปิดบังความแตกต่างระหว่างชนชั้นที่มีอยู่ในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เพราะต้องการให้เห็นว่า “ความเป็นไทย” ทำให้ความแตกต่างระหว่างชนชั้นเป็นสิ่งที่ถูกต้องงดงาม ทุกคนมีความสัมพันธ์กันโดย “รู้ที่ต่ำที่สูง” คนทุกชนชั้นมีหน้าที่ที่ต้องปฏิบัติตามสถานภาพของตน ชนชั้นสูงเมตตากรุณาต่อชนชั้นต่ำ และชนชั้นต่ำมีความซื่อสัตย์ กตัญญูทักท้วงต่อชนชั้นสูง และคนในสมัยนั้นก็ยอมรับความแตกต่างระหว่างชนชั้นอย่างปราศจากปัญหา ภาพของราชสำนักในสี่แผ่นดินจึงตรงกันข้ามกับภาพที่ปรากฏในงานเขียนของ “ฝ่ายซ้าย” เป็นต้นว่า

ความทรูทร่าฟุ่มเฟือยในราชสำนักสมัยนั้น มิได้มีใครเห็นเป็นของเสียหาย และมีได้มีใครมองดูด้วยสายตาที่มีความอิจฉาริษยา ตรงกันข้าม คนส่วนมากกลับมองดูความเป็นอยู่อย่างนั้นแล้วเห็นเป็นมาตรฐานที่จะต้องดำเนินตาม การแต่งกาย กิริยามารยาท ตลอดจนวิธีพูดจาและอาหารการกิน และเหล้าหรือนูหรือชนิดต่างๆ นั้น มักจะมีความนิยมเกิดขึ้นในราชสำนักก่อน แล้วแพร่หลายออกไปโดยทั่ว ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะมาตรฐานความเป็นอยู่ของคนทั่วไปนั้น อยู่ในระดับดีพอที่จะไม่เกิดความเคียดแค้นน้อยใจในความสุขของคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง และประการที่สองราชสำนักในสมัยนั้นเป็นราชสำนักเปิดและเปิดด้วยความกว้างขวาง ไม่จำกัดชั้นวรรณะหรือชาติตระกูลของผู้ที่เข้าไปอยู่ในนั้นได้ คนใดก็ตามที่ปฏิบัติตนต้องพระราชอัธยาศัย หรือมีผู้ใหญ่ถวายตัวหรือฝากฝังกับคนที่ใกล้ชิด ก็มีโอกาสที่จะได้เข้าพระราชสำนัก และมีโอกาสที่จะบำเพ็ญตนให้รุ่งเรืองต่อไป โอกาสนั้นมีเท่ากันสำหรับคนทุกคน ไม่ว่าบุคคลนั้นจะเป็นเจ้านายในราชตระกูลหรือเป็นยากจนเข็ญใจ

สิ่งที่เลื่องลือพูดถึงกันอยู่ทั่วไป ก็คือพระราชหฤทัยอันเต็มไปด้วยพระเมตตาต่อแม่แก่คนทั้งปวง ใครที่มีทุกข์ ใครที่ขาดแคลน ถ้าหากสามารถแสดงความทุกข์ความขาดแคลนนั้นให้ถึงพระเนตรพระกรรณ จะต้องได้รับพระมหากรุณาธิคุณแทบทุกคนไป...^{๗๔}

ไม่เพียงแต่ราชสำนักเท่านั้นที่เต็มไปด้วยความทรุทรา สังคมทั่วไปก็เช่นเดียวกัน ดังความในสี่แผ่นดินตอนที่พลอยทวนรำลึกถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

การแต่งกายในสมัยนั้นก็ดี การกินอยู่อย่างฟุ่มเฟือย การใช้จ่ายอย่างฟุ้งเฟ้อ ตลอดจนการประกวดประชันแข่งดีกันตามคำพ่อเพิ่มว่าเป็นสัญลักษณ์ของยุคที่บริบูรณ์ เป็นเครื่องหมายว่าคนในสมัยนั้นอาศัยความสมบูรณ์พูนสุขของบ้านเมืองอันเป็นผลของการกระทำในยุคก่อนได้ใช้ชีวิตอย่างสุขกายสบายใจ ปราศจากปัญหาปราศจากความขังใจ และด้วยความรู้สึกอันแน่นอน ปราศจากความวิตกกังวลอนาคต^{๓๕}

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์สร้างภาพข้างต้นขึ้นมาอย่างเด่นชัดในสี่แผ่นดิน ซึ่งเป็นภาพตรงกันข้ามกับภาพที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์เรื่อง ประวัติการณ์รัชกาลที่ ๖ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ พระราชทานแก่เจ้าพระยารามราฆพ พระราชนิพนธ์เรื่องนี้แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างอย่างมากภายในชนชั้นเจ้าตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นมา^{๓๖} ชาวตะวันตกที่เป็นที่ปรึกษาราชการก็รับรู้ถึงความแตกต่างนี้ เช่น นายเรย์มอนด์ บี. สตีเวนส์ (Raymond B. Stevens) ถึงกับเคยปรารภว่า เขาไม่เคยเห็นที่ไหนที่มีความขัดแย้งกันมากเท่ากับสยามเลย^{๓๗} ความรับรู้ในเรื่องการใช้จ่ายฟุ่มเฟือยในราชสำนักก็สร้างความไม่พอใจแก่หลายฝ่าย หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล ทรงพระนิพนธ์ว่างบประมาณสำหรับราชสำนักในรัชกาลที่ ๖ เป็นเงินสูงถึงปีละ ๑๑ ล้านบาท ต่างกับในรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเป็นเงินเพียง ๖ ล้านบาทเท่านั้น^{๓๘} ในขณะที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ไว้ว่าพระราชบิดาทรงเคยได้รับปีละ ๔ ล้าน พระองค์เองทรงถูกพระคลังมหาสมบัติตัดเงินลงมาก คือทรงได้รับเงินน้อยกว่าพระราชบิดาถึงปีละ ๓ ล้าน “คงจ่ายให้เพียงปีละ ๖ ล้านถึง ๖ หรือ ๗ ปี”^{๓๙} พระองค์ทรงแสดงความไม่พอพระราชหฤทัยเป็นอย่างมาก ในการที่เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติพยายามควบคุมการใช้จ่ายในราชสำนัก ด้วยการดำเนินนโยบายเอาพระองค์ “เข้าไว้ในอำนาจในทางการเงินโดยบริบูรณ์...ตั้งท่าแต่จะลากเอาพระคลังข้างที่และการเงินทั้งปวง เข้ามารวมไว้ในพระคลังมหาสมบัติ”^{๔๐} และยังปรากฏด้วยว่า

“เสด็จแม่นั้นทรงรับเงินจากพระคลังมหาสมบัติปีละสามแสน, แต่รับสั่งว่าไม่ทรงพอใช้จ่าย...ในที่สุดก็เป็นอันตกลงตั้งเบิกที่ฉัน นี่แหละ, มันเป็นอย่างนี้เสียแทบทุกเรื่องไป คนโน้นคิดเพิ่มโน้น คนนี้คิดเพิ่มนี้, แต่ไม่มีใครคิดช่วยหาเงิน...ลงปลายก็ตกหนักอยู่ที่ฉัน...ถ้าอะไรเป็นของที่คลังต้องการ, เช่นที่ดินและตึกโรงเรียน เป็นต้น, คลังก็เอาเสียเฉยๆ โดยไม่ยอมคิดค่าป่วยการหรือตอบแทนให้แก่ฉันเลยจนนิดเดียว...ที่ฉันถึงเวลาอึดอัดจะขอพึ่งคลังสักนิดหน่อย ท่านไม่ยอมอุปการะเลยแต่ไหนแต่ไรมา, มิหนำซ้ำท่านชอบบ่นเรื่องฉันให้ลูกน้องของท่านฟัง, อ้ายพวกนั้นมันก็เก็บเอาไปพูดต่อกันคนละคำสองคำจนเป็นขี้ปากอ้ายพวก ‘รักชาติ’, และอ้ายพวกนั้นเห็นฉันเป็นตัวแมลงสรูยสรูย ใช้เงินอย่าง ‘ตำน้ำพริกละลายแม่น้ำ’ จะทำให้ชาติล่มจม ที่แท้ฉันไม่ได้เงินกระทรวงคลังมาเลย ฉันจะทำให้ชาติล่มจมอย่างไรได้? เงินก็ไม่ให้ ค่าก็ค่า ออกจะอาการหนักอยู่หน่อย” ^{๔๖}

ส่วนภาพที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เห็นว่า “คนที่มีชีวิตทรูหราที่สุดในขณะนั้นเห็นจะได้แก่คนที่อยู่ในพระราชสำนักหรือคนที่อยู่ใกล้ชิดกับราชสำนัก คนเหล่านี้มีความเป็นอยู่อย่างฟุ่มเฟือย มีชีวิตที่เต็มเปี่ยมบริบูรณ์ปราศจากความคับแค้นใดๆ” ^{๔๗} ก็ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ว่ามีได้เป็นเช่นนั้นเลย ดังความตอนหนึ่งในพระราชหัตถเลขาที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานแก่เจ้าพระยายมราช ดังต่อไปนี้

ฉันจึงเป็นผู้ที่หาพวกพ้องมิได้เลย ยินอยู่คนเดียว ข้อนี้ปรากฏชัดเจนอยู่ เมื่อแรกรู้ข่าวอ้ายพวกทหารคิดการกำเริบกันขึ้น ไม่มีใครที่จะแสดงความเดือดร้อนเลย...ต่อเมื่อแน่ใจกันขึ้นบ้างแล้วว่า ชตาฉันยังไม่ถึงคราวจะพินาศล่มจม จึงได้เกิดมีเสียงแสดงความนิยมในตัวฉัน...การที่ประพุดติเช่นนี้ก็ไม่ได้ผิดอะไรกับเล่นละครเท่านั้น...ข้อวิตกของฉันมีอยู่อย่าง ๑ คือวิตกว่าถ้าแม้มีคนเลิศจรณบงอาจคิดการเช่นที่ทำมาแล้ว...ข้าราชการไทยก็จะพากันตั้งตัว “เปนกลาง”... ^{๔๘}

ในพระราชหัตถเลขาฉบับเดียวกัน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฝากฝังข้าราชการบริพารของพระองค์ไว้กับพระยายมราช ให้พระยายมราชช่วยดูแลในกรณีที่พระองค์เสด็จสวรรคต อีกทั้งยังทรงเตรียมการพระราชทานทรัพย์สินไว้แก่ข้าราชการบริพาร เพื่อจะได้มีทรัพย์

สิ้นไว้เลี้ยงตัวอีกด้วย ทั้งนี้ก็เพราะทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาทว่า ข้าราชการบริวารเป็นที่เกลียดชังถึงขั้นที่ “ถูกด่าถูกว่าอยู่ทุกวัน” “พระราชหัตถเลขาพระราชทานไปยังพระยาเทพอรชุน พระยาอุไทยมนตรี และพระยาธรรมสุกราช ก็มีความคล้ายคลึงกัน คือ

ตัวเราเวลานี้ตกอยู่ในที่ลำบาก ยากที่จะรู้ได้ว่าภัยอันตรายจะมาถึงตัวเราในเวลาใด เพราะเรารู้สึกประหนึ่งว่าเป็นตัวคนเดียว หากพวกพ้องมิได้ ฤๅที่เป็นพวกพ้องก็พะเอินเป็นผู้ที่อยู่ในตำแหน่งอันหาอำนาจไม่ได้ ส่วนผู้ที่มีอำนาจหน้าที่ใหญ่ในราชการนั้น เรารู้สึกว่ามีความเชื่อถือในตัวเราน้อยกว่าที่ควรจะมี”^{๔๕}

เอกสารราชการในรัชกาลที่ ๗ ระบุว่าราชสำนักในรัชกาลที่ ๖ เป็นที่เกลียดชังอย่างรุนแรง ทั้งอย่างเปิดเผยและซ่อนเร้น และถูกล้อเลียนเยาะเย้ยตำหนิติเตียนทั่วไปในขณะนั้น^{๔๖} ส่วนบุคคลที่มีเชื้อสายในราชตระกูล เช่น หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ ก็กล่าวถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ว่า

ผู้แหวดล้อมรำพึงรำพันถึงอดีตเป็นส่วนมาก เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์องค์ที่ล่วงลับไป เป็นความรู้สึกดูดุดี๋ม เป็นกันเอง สนทนสนมอยู่ในใจของเขา ...

...พระมหากษัตริย์องค์ที่ครองราชย์นั้น ราษฎรในสมัยนั้นดูเหมือนจะลืมหันกันเสียชั่วคราวจนกว่าจะถึงวาระเฉลิมพระชนมพรรษา มีการตามประทีปในพระนคร...เด็กๆ ก็ตื่นตื่นในเรื่องการจะไป “ดูเฉลิม” กันที่หนึ่ง...ผู้ใหญ่ดูไม่ค่อยตื่นตื่นกับงานเฉลิม...

...จะได้ยินคำ “เก๊กเหม็ง” อยู่เป็นระยะๆ ถ้ามีความเกี่ยวเนื่องกับราชตระกูล ก็จะได้ยินคำพูดในทำนองที่ว่า “ให้ระมัดระวังความประพฤติกให้ดีจะได้ไม่ต้องถูกเก๊กเหม็ง”^{๔๗}

ภาพสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสี่แผ่นดิน ที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์สร้างขึ้น ยังตรงกันข้ามกับที่ปรากฏในเอกสารราชการสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งนักวิชาการทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศนำมาสนับสนุนการวิเคราะห์ของตน เช่น มีการเร่งรัดการจัดเก็บภาษีจากราษฎรให้รัดกุมยิ่งขึ้น มีการขึ้นอัตราค่าเช่าหลายครั้ง นอกจากนี้ยังขึ้นภาษีอากรประเภทอื่นๆ อีกมากซึ่งล้วนแต่กระทบต่อชีวิตของชาวนา เช่น อากรูป

พรรณโคกระบือ ภาชีเรือแพและโรงร้าน และอาคารค่าน้ำซึ่งเก็บจาก เครื่องมือจับสัตว์น้ำนานาชนิด หากค้างอาคารค่าน้ำก็จะถูกยึดทรัพย์สิน เช่น วัว ควาย มาขายทอดตลาดเพื่อนำเงินไปชำระอาคารค่าน้ำ ฯลฯ ชาวนาจำนวนมากต้องกู้เงินนอกระบบซึ่งอัตราดอกเบี้ยต่ำสุดคือร้อยละ ๑๘.๕ สูงสุดคือร้อยละ ๓๖ ต่อปี หากจ่ายเป็นข้าวเปลือกอัตราดอกเบี้ยก็จะสูงถึงร้อยละ ๖๐-๑๒๐ ต่อปี แม้จะมีการลดหย่อนหรืองดเว้น อาคารค่าน้ำและเงินรัชชูปการ ในปีที่มีการเกษตรกรรมประสบกับภัยธรรมชาติตามที่ราษฎรถวายฎีกา แต่ก็เป็นการแก้ปัญหาชั่วคราว ชาวนาจึงประสบปัญหาหนี้สินกันมาก และชาวนาในภาคกลางจำนวนถึง ร้อยละ ๓๖ เป็นชาวนาที่ไร้ที่ดินทำกิน^{๕๕} นักวิชาการหลายคนเห็นว่าปัญหาเหล่านี้เป็นเหตุสำคัญประการหนึ่งของการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕

อย่างไรก็ตาม ภาพของยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในงานเขียนทางวิชาการดังกล่าวข้างต้น เป็นที่รับรู้ของคนไทยทั่วไปน้อยกว่าภาพที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์สร้างขึ้นในนวนิยายสี่แผ่นดิน และภาพที่ปรากฏในสี่แผ่นดินก็สอดคล้องกับโครงเรื่องที่ปรากฏในงานเขียน "ประวัติศาสตร์ชาติไทย กระแสหลัก" ซึ่งกล่าวถึงสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในแง่ของการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย และพระมหากษัตริย์ทรงพยายามวางรากฐานของการปกครองระบอบประชาธิปไตย รอแต่เพียงว่าเมื่อใดประชาชนมีความพร้อมก็จะพระราชทานรัฐธรรมนูญทันที

"ความเป็นไทย" ที่มีอยู่อย่างเต็มเปี่ยมในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่ง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ สร้างขึ้นไว้ในนวนิยายสี่แผ่นดิน ถูกทำให้เห็นว่าเป็นสิ่งที่มีคุณค่าที่คนไทยพึงหวงแหนและฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ เพื่อทำให้ชีวิตกลับไปสู่ความสงบสุข มีความมั่นคง และความแน่นอนดังที่เคยเป็นมา หลังจากที่ "การเมือง" ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้ทำให้ "ความเป็นไทย" อันดีงามถูกทำลายลงไป ส่งผลให้ชีวิตของคนไทยทั้งปวงต้องประสบกับปัญหานานัปการ แม้แต่ "การรู้สึกว่าคุณได้เกิดมาเป็นคนโดยสมบูรณ์ เป็นนายตัวเอง บังคับตัวเอง ไม่มีเจ้านายอื่นมาคอยบังคับ" ในระบอบการปกครองใหม่ ก็เป็นสิ่งที่ไม่คุ้มค่าเมื่อต้องแลกกับ "ความเป็นไทย" อันดีงามที่จะต้องสูญเสียไป^{๕๖}

นอกจากจะเขียนสี่แผ่นดินเพื่อสถาปนา "ความเป็นไทย" ให้มี

ลักษณะดังที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ยังทำให้สี่แผ่นดินมีบทบาทในด้านอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับ “ความเป็นไทย” หลากหลายประการ

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ใช้นวนิยายสี่แผ่นดิน ในการเน้น “ชาตินิยมแบบทหารนิยม” โดยแสดงให้เห็นว่า “ทหาร” เป็นผู้พยายามรักษา “ความเป็นไทย” อันมีคุณค่าเอาไว้ โดยการทำให้ “ตาอัน” เป็นนาภพตัวแทนของ “ทหารแห่งกองทัพไทย” ซึ่งต้องประสบกับความทุกข์ยากแสนสาหัสในการต่อสู้กับผู้ทำลาย “ความเป็นไทย” อีกทั้งความทุกข์ยากที่เกิดแก่ทหารนี้ยังทำให้คนไทยที่รักใคร่ห่วงใยในตัวทหารต้องพลอยทุกข์ใจไปด้วย แต่ทหารก็ได้คิดย่อท้อต่อภารกิจของตน กลับแบกรับความทุกข์อย่างกล้าหาญสมกับเป็นชายชาติทหาร จดหมายของอันถึงแม่พลอยหลังจากเข้าร่วมกับ “คณะกู้บ้านกู้เมือง” หรือ “กบฏบวรเดช” แล้วประสบกับความพ่ายแพ้สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ที่จะสืบทอดอัตลักษณ์ “ทหาร” ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างไว้และยังเป็นส่วนหนึ่งของการสถาปนาอุดมการณ์ “กษัตริย์นิยม” ด้วย ดังความตอนหนึ่งว่า

ตั้งแต่ลูกจำความได้มา ลูกก็เคยแต่ได้รับคำสั่งสอนอบรมให้ซื่อสัตย์ กตัญญูต่อพระเจ้าอยู่หัว คุณพ่อคุณแม่ซึ่งเป็นที่รักนับถือของลูกยิ่งกว่าอะไรทั้งหมดก็ได้สอนมาอย่างนั้น ครูบาอาจารย์ทุกคนก็ได้สอนต่อเติมจากนั้น ทำให้ลูกมีความจงรักภักดี มีความกตัญญูมากขึ้นไปอีก ลูกเข้ามาเป็นทหารด้วยความสมัครใจของลูกเอง...เมื่อเป็นทหาร ก็รู้สึกอยู่ว่าตนมีหน้าที่รักษาแผ่นดิน รักษาพระบรมเดชานุภาพ เมื่อจำเป็นก็ต้องถวายชีวิตเป็นราชพลี ลูกได้ร่วมทำการกับเขาทั้งนี้ด้วยความรู้สึก ด้วยความเชื่อถือเหล่านี้เป็นที่ตั้ง...^{๙๐}

จะเห็นได้ว่าในสี่แผ่นดิน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ เน้นหน้าที่และความจงรักภักดีของทหารต่อพระมหากษัตริย์ ซึ่งแตกต่างจาก “ชาตินิยมแบบทหารนิยม” ที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เน้นในต้นทศวรรษ ๒๔๙๐

สำหรับปัญหาสำคัญประการหนึ่งที่ชนชั้นนำไทยตั้งแต่วังมาตุภูมิที่ ๔ เป็นต้นมาต้องเผชิญและต้องพยายามหาคำตอบ คือปัญหาที่ว่าเมืองไทยควรรับอิทธิพลตะวันตกเพียงใด และพึงรักษา “ความเป็น

ไทย” ในแง่ใดเอาไว้ ก็เป็นปัญหาที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้ให้คำตอบไว้ในสี่แผ่นดิน เช่นกัน บุตรชายสองคนของพ่อเปรมและแม่พลอยไปศึกษาในประเทศยุโรป เพื่อเรียนรู้ความเจริญของชาติตะวันตก แต่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ทำให้ผู้อ่านสี่แผ่นดินเห็นว่าสิ่งที่พึงรับมาจากชาติตะวันตกไม่ควรเป็นสิ่งที่จะเข้ามาทำลาย “ความเป็นไทย” ลงไป การที่อันเลื่อมใสในระบอบการปกครองของฝรั่งเศส^{๑๑} และมีส่วนร่วมในการเปลี่ยนแปลงการปกครอง นำมาซึ่งความเปลี่ยนแปลงในทางที่เลวลงของเมืองไทยและอันเองต้องเสียใจเป็นที่สุดในสิ่งที่ตนได้กระทำลงไป การแต่งงานระหว่างอันกับหญิงสาวชาวฝรั่งเศสก็จบลงด้วยการหย่าร้าง ต่างกับการแต่งงานกับหญิงไทย ในเวลาต่อมา “ความเป็นไทย” จึงเหมาะสมกับคนไทยมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง “ความเป็นไทย” ทางจิตใจและความรู้สึก ซึ่ง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้เน้นด้วยการเขียนถึงการแต่งงาน เพราะในทศวรรษ ๒๕๔๐ ได้เกิดค่านิยมแล้วว่า การแต่งงานเป็นเรื่องของจิตใจและความรู้สึกของคู่สมรส

ขณะเดียวกัน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ใช้สี่แผ่นดินในการทำให้ผู้อ่านเห็นว่า “ความเป็นไทย” มีอารยธรรมเช่นเดียวกับความเป็นตะวันตก เช่น ในด้านมารยาทไทยนั้นโดยสาระแล้วไม่แตกต่างจากมารยาทตะวันตก ดังปรากฏในบทสนทนาระหว่างพลอยกับลูกชายว่า

“ผู้ดีเมืองนอกนี่นะ...กิริยามารยาทเขาเหมือนกับเราไหม หรือว่าผิดกันมาก”

“ถึงจะผิดกัน ก็ผิดแต่ในรายละเอียดบางอย่างเท่านั้นแหละครับ” ตาอ้อตอบ “แต่ถ้าจะพูดถึงมารยาททั่วไปก็เหมือนกัน ชั่วแต่ว่าคนอังกฤษเขาจะส่าระมมากกว่าเรารู้สึกหน่อยเท่านั้นเอง เมื่อผมไปถึงใหม่ๆ นั้น กิริยามารยาทที่คุณแม่หัดไปจากเมืองไทยใช้ได้ดีทีเดียว”^{๑๒}

การกล่าวถึง “ความเป็นไทย” ที่ “เหมือนกัน” กับอังกฤษเช่นนี้เป็นวิธีเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามทำมาแล้ว คือทรงเน้นอยู่เสมอว่าสาระหรือแก่นแท้ของ “ความเป็นไทย” นั้นมีความเป็นอารยะไม่ต่างจากอารยธรรมตะวันตก เพื่อจะสร้างศรัทธาและความรักใน “ความเป็นไทย” และเนื่องจาก “ความเป็นไทย” ในหลายๆ ด้าน รวมทั้งมารยาทไทย ช่วยจรรโลงโครงสร้างสังคมที่แบ่งคน

ออกเป็นลำดับขั้น อันเป็นโครงสร้างสังคมที่เหมาะสมสำหรับระบอบการปกครองแบบรวมศูนย์อำนาจ จึงต้องหาทางทำให้คนไทยยึดมั่นใน “ความเป็นไทย” เหล่านั้นด้วย

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ยังเน้นด้วยว่า ในเรื่องชีวิตความเป็นอยู่ของคนในเมืองไทย ในบางกรณีก็ดีกว่าในอังกฤษเสียอีก เพื่อตอกย้ำโน้ตศรัทธา “เมืองไทยนี้ดี” ดังคำบอกเล่าของอดีตที่ว่า

ทั้งเมืองนอกและเมืองไทยเรานั้นมีทั้งคนมีเงิน แต่ที่เมืองนอกนั้นคนมีเงินจริงๆ แต่คนจนเขาก็จนจริงๆ ส่วนเมืองไทยเรา ถึงจะมีก็ไม่มีจริง และจนก็จนไม่จริงอีก...เราเป็นเมืองร้อน จนจริงๆ จะนุ่งผ้าขาวม้าผืนเดียว นอนศาลาวัดก็อยู่ได้ แต่ของเขาทำเช่นนั้นไม่ได้...บางทีห้องเล็กนิดเดียว อยู่ได้ดินครึ่งหนึ่ง คนจนก็ต้องลงไปเช่าอยู่ เบียดกันอยู่ตั้งสิบกว่าคน หน้าต่างประตูจะเปิดก็ไม่ได้เพราะกลัวหนาว...น้ำทำก็ไม่ต้องอาบเพราะแพงสตางค์ พอเปิดประตูเข้าไป กลิ่นตัวคนและกลิ่นอื่นๆ ที่หมักหมมอยู่มันพุ่งออกมา^{๓๓}

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ยังใช้ สี่แผ่นดิน เพื่อให้คนไทยยอมรับ “ความเป็นไทย” ในแง่ของสังคมที่มีชนชั้น ซึ่งเป็นการสวนทางกับอุดมคติของคนจำนวนมากในยุคหลังการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ ทั้งฝ่ายเสรีนิยมและสังคมนิยม ที่เน้นความเสมอภาคมากขึ้น นอกจากจะให้ภาพของความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นที่ปราศจากการกดขี่ มีแต่การเกื้อหนุนจนเจือกันแล้ว ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ยังให้แม่พลอยแสดงความพอใจและโล่งใจเกี่ยวกับลูกสาว “ว่าประไพรู้จักคบเพื่อน เลือกคนที่มีฐานะและสิ่งแวดล้อมเช่นเดียวกับตน เพื่อนของประไพทุกคนจึงดูไม่น่ารังเกียจและเป็นบุคคลที่พลอยเห็นว่าพึงต้อนรับได้ทั้งสิ้น”^{๓๔} ส่วนศีลธรรมที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เน้นโดยอ้างว่าเป็นศีลธรรมไทยมา “แต่ปางบรรพ์” ก็เป็นศีลธรรมที่จรรโลงโครงสร้างสังคมที่มีการแบ่งชนชั้นเช่นกัน ที่สำคัญคือ “ความซื่อสัตย์กตัญญู” ที่คนในชั้นต่ำกว่ามีให้แก่คนในชั้นที่สูงกว่า

...ความรู้สึกรู้สึกที่เร้นลับ...ความรู้สึกรู้สึกนั้นก็คือ ความเห็นใจที่พลอยมีต่อตาอันในความคิดเห็นอันรุนแรง เว่าร้อนไปด้วยความซื่อสัตย์กตัญญู คิดถึงผู้มีพระคุณ คิดถึงคำสัตย์สาบาน พร้อมทั้งจะสละชีวิตเพื่อความซื่อสัตย์กตัญญูของตน ความรู้สึกเช่นนี้มีอยู่ในตัวพลอยโดยสมบูรณ์

เพราะการอบรม และคดีที่ถูกพรา้สอนมาแต่ปางบรรพ์ มิรู้ก็ชั่วคน ยังฝังแน่นอยู่ในหัวใจเหมือนกับได้ถูกตรึงไว้ด้วยตะปูเหล็กดอกใหญ่^{๕๕}

นวนิยายสี่แผ่นดินยังถูก ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ใช้เพื่อการทำลายอิทธิพลของนายปรีดี พนมยงค์ด้วย แม้ว่าในเวลานั้นนายปรีดีจะลี้ภัยการเมืองไปอาศัยอยู่ในประเทศจีนแล้ว และผู้สนับสนุนนายปรีดีส่วนใหญ่ก็ถูกปราบปรามอย่างรุนแรงแล้วภายหลัง “กบฏวังหลวง” (๒๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๒) และ “กบฏแมนฮัตตัน” (๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๔) แต่ในวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ก็ยังเขียนไว้ในบทความ “จดหมายถึงจอมพลฯ” ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์สยามรัฐ แสดงความวิตกกังวลในปัญหาที่จะมาจากนายปรีดี โดยยกเอาข้อความจากหนังสือพิมพ์ *Economist* ที่ออกในกรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษมาแปลไว้ มีความตอนหนึ่งว่า

ไซแอมกำลังอยู่ในระยะที่รุ่งเรืองร่ำรวยมากและมีชนชั้นชนบดิดเกิดขึ้นใหม่ มีผลประโยชน์ทางการเมืองผูกพันอยู่กับรัฐบาลทหาร...แต่ถึงกระนั้นก็ยังมียกลุ่มฝ่ายตรงกันข้ามที่แข็งแรง ผักไฟอยู่กับผู้ปกครองแผ่นดินคนเก่าที่เอียงซ้าย คือ นายปรีดี พนมยงค์ ผู้ซึ่งมีข่าวได้ยินล่ำที่ลุดว่า กำลังหาเพื่อนคอมมิวนิสต์อยู่ที่กวางตุ้ง^{๕๖}

ความเปลี่ยนแปลงในประเทศจีน ซึ่งพรรคคอมมิวนิสต์ได้ชัยชนะเหนือพรรคก๊กมินตั๋งตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๒ คงทำให้ชนชั้นนำของไทยรวมทั้ง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์มีความวิตกใน “ภัยของลัทธิคอมมิวนิสต์” เพิ่มขึ้นมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเมืองไทยมีชาวจีนอพยพจำนวนหลายล้านคน และปัญญาชนไทยจำนวนไม่น้อยมีความสนใจความเป็นไปในประเทศจีน ดังที่มีผู้วิเคราะห์ไว้ว่า

การปฏิวัติสังคมนิยมจีน มีอิทธิพลและผลสะท้อนอย่างมหากาลต่อปัญญาชนไทยตั้งแต่สมัยทศวรรษ ๒๔๙๐...มาร์ต บุนนาค...ทวีปวรดิกล...นายผี (อัศนี พลจันทร์) ...แม้แต่ปัญญาชนที่ค่อนข้างไปทางขวา เช่น สอนอง ถมังรักษ์สัตว์ และ แสง เสนาณรงค์ ซึ่งร่วมทำอักษรสาส์นกับสุภา ศิริมานนท์ ในระยะแรก ก็ให้ความสนใจติดตามความเป็นไปในจีนอย่างมาก^{๕๗}

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เห็นนายปรีดีเป็นปรปักษ์ทางการเมืองมานาน

เนื่องจากเป็นผู้มีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองอย่างสูง จนเป็นขวากหนามอันสำคัญของผู้ปรารถนาในตำแหน่งนายกรัฐมนตรีทุกคน เมื่อปรากฏเป็นข่าวว่า “กำลังหาเพื่อนคอมมิวนิสต์อยู่ที่กวางตุ้ง” เช่นนี้ ม.ร.ว. คีตกุฑกัณฑ์ย่อมเห็นความจำเป็นที่จะต้องหาทางกำจัดอิทธิพลของนายปรีดีอีกครั้งหนึ่ง นวนิยายสี่แผ่นดินเป็น “พื้นที่ทางการเมือง” เพื่อการนี้ได้เป็นอย่างดี

แม้ว่า ม.ร.ว. คีตกุฑกัณฑ์จะมีได้ระบุนามของนายปรีดีไว้ในที่ใดเลยในสี่แผ่นดิน แต่ได้แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงในทางที่เลวลงของเมืองไทยภายหลังการปฏิวัติ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ที่คนไทยทั่วไปในเขตเมืองย่อมทราบกันดีอยู่แล้วว่านายปรีดีเป็นผู้นำ “คณะราษฎร” ม.ร.ว. คีตกุฑกัณฑ์เน้นไว้ในสี่แผ่นดิน ว่าการปฏิวัติทำให้เมืองไทยที่เคย “ไม่มีการเมือง” เกิดมี “การเมือง” ขึ้นมาเป็นครั้งแรก และ “การเมือง” นี้มีผลร้ายเป็นอันมาก

“พูดยากเหลือเกิน...แต่ก่อนนี้เมืองไทยเราไม่มีการเมือง ทุกคนก็ได้แต่ตั้งหน้าทำงานโดยเฉพาะของตน ใครมีหน้าที่อะไรก็ทำไป ความคิดความเห็นที่จะมี ก็มีแต่เพียงในกรอบของการงาน...แต่เดี๋ยวนี้...มีทางที่จะใช้ความคิดเห็นกว้างขวางกว่าแต่ก่อนมาก คือใช้ความคิดเห็นเกี่ยวกับการเมืองได้...ถ้าจะพูดในทางดี การเมืองก็ทำให้คนได้มีความคิดความเห็นกว้างขวาง ทำให้คนได้มีจิตใจสูง มีมานะบากบั่น อดทนต่อความทุกข์ และเสียดสละความสุขส่วนตัว เพื่อไปให้ถึงจุดหมายปลายทางที่ตนเห็นว่าถูก การเมืองจะทำให้ตนได้พอใจว่า ตนได้เกิดมาแล้วไม่เสียชาติเกิด ทำให้รู้สึกว่าได้เกิดมาเป็นคนโดยสมบูรณ์ เป็นนายตัวเอง บังคับตัวเอง ไม่มีเจ้านายอื่นมาคอยบังคับ... แต่ถ้าจะมองทางแง่ร้าย การเมืองก็น่ากลัวอยู่ เพราะการเมืองทำให้คนต้องบรรร่ำฆ่าฟันกัน ทำให้พ่อทะเลาะกับลูก ผัววิวาทกับเมีย พี่ทะเลาะกับน้อง การเมืองทำให้เกิดการต่อสู้อะหว่างคนกับคน อาจทำให้เกิดบาดหมาง อาฆาตพยาบาทกันไปตลอดชีวิต บางเวลาการเมืองก็หามิตรให้ได้มาก แต่บางครั้ง การเมืองก็อาจทำให้เราต้องเสียมิตรไปจนหมด ตลอดจนทำให้ต้องเสียทรัพย์สมบัติ ติดคุกติดตะราง และเสียแม้แต่ชีวิต”

“ก็เมื่อรู้อยู่ว่าไม่ดีแล้วเข้าไปหามาใส่บ้านใส่เมืองทำไม?”

พลอย... สงสัย ^{๙๘}

สี่แผ่นดิน แสดงให้เห็นว่า “การเมือง” นี้ได้ก่อให้เกิดความแตกแยก ความปั่นป่วนปราศจากความมั่นคงขึ้นในเมืองไทย กระทั่ง “ถ้าคนใจไม่แข็งแล้วจะอยู่ไม่ได้” และทำให้ “ความเป็นไทย” หลายนอย่าง ถูกทำลายลงไป เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างญาติพี่น้อง นอกจากนี้ยังทำให้ คนที่เคยช่วยเหลือเกื้อกูลกันต้องระมัดระวังตัวไม่สามารถจะช่วยเหลือเกื้อกูลกันต่อไปได้ ^{๙๙} ดังบทสนทนาระหว่างพลอยกับลูกชาย ความว่า

“...เพราะเรื่องราวที่จะเกิดขึ้นในครอบครัวเราก็คือ เกิดขึ้นในบ้านเมืองเราก็คือ จะมีสิ่งหนึ่งที่เราไม่รู้จักเข้ามาแทรกแซง ทำให้เกิดปัญหาเกิดความผิดพ้องหมองใจ เกิดความไม่แน่นอนใจ ถ้าคนใจไม่แข็งแล้วจะอยู่ไม่ได้” ตาอืดตอบซ้ำๆ เหมือนกับจะพยายามอธิบาย

“แม่ไม่เข้าใจ...อืด” พลอยพูดงงๆ “อะไรจะมาแทรกแซง อะไรจะมาทำให้ผิดพ้องหมองใจกันแม่แต่ในครอบครัวเรา ซึ่งเคยแต่รักกัน?”

“การเมือง” ตาอืดตอบสั้นๆ แล้วก็เอามืออันเย็นเฉียบของพลอยไปทาบไว้ที่แก้มของตน ...

“แม่ไม่เข้าใจเลย...อั้น อั้น อืด ประไพ...พี่น้องกัน รักกันมาตลอด กลมเกลียวกันมาแต่ไหนแต่ไร อยู่ๆ ก็มีอะไรเกิดขึ้น? มีอะไรเข้ามาทำให้ต้องแตกแยก ถึงกับต้องโกรธกันอย่างไรเมื่อก็? อืดบอกแม่ว่า มีของใหม่เข้ามาเกี่ยวข้อง...อืดเรียกว่าการเมือง อะไรกันการเมือง? แม่ไม่รู้จ้ะ” ^{๑๐๐}

บทสนทนาข้างต้นนอกจากจะแสดงให้เห็นอย่างตรงไปตรงมาว่า “การเมือง” มีผลเสียมากกว่าผลดีแล้ว ยังมีนัยด้วยว่า “การเมือง” นั้น เป็นสิ่งแปลกแยกจาก “ความเป็นไทย” หรือ “การเมือง” คือ “ความเป็นอื่น” (the otherness) การหันกลับไปยึดมั่นใน “ความเป็นไทย” จึงหมายถึงการกลับไปเป็น “สังคมที่ไม่มีการเมือง” อีกครั้งหนึ่ง ถึงแม้ว่า ม.ร.ว. คึกฤทธิ์จะให้อืดกล่าวว่าการเมืองนั้นย่อมต้องมีขึ้นในบ้านเมืองไม่วันใดก็วันหนึ่ง ไม่มีใครห้าม และไม่มีใครห้ามได้ ดังความว่า

“ถึงคราวที่จะมา มันก็มาของมันเอง ไม่มีใครหาและไม่มีใครห้ามได้...บ้านเมืองก็เหมือนกับคน ต้องเติบโตเปลี่ยนแปลงไป ถ้าการเมือง

ไม่มาถึงวันนี้ ก็จะต้องมาถึงในวันอื่นให้จงได้...ยังหนักใจอยู่อย่างเดียว หรือหัวต่อหัวเลี้ยว...ว่าจะนานสักเท่าไร จะเป็นอีกกี่สิบกี่ร้อยปีก็ไม่รู้ที่เราจะพ้นจากหัวเลี้ยวเข้าเดินทางตรงกันได้...^{๑๐๑}

นั่นก็คือ เรามีอาจหลีกเลี่ยงได้ที่จะต้องรับเอา “ความเป็นอื่น” มาสู่ “ชาติไทย” ไม่วันใดก็วันหนึ่ง เพราะบ้านเมืองต้องเติบโตเปลี่ยนแปลง แต่หากมีความพร้อมแล้ว แม้จะรับเอา “ความเป็นอื่น” เข้ามา ก็ “เข้าเดินทางตรงกันได้” อย่างไรก็ตาม นับตั้งแต่กลางทศวรรษ ๒๔๙๐ นี้เป็นต้นไป ม.ร.ว. คีตกฤทธิกลับเพียรพยายามด้วยประการต่างๆ ที่จะทำให้เมืองไทยกลายเป็นสังคมที่ “ไม่มีการเมือง” หรืออย่างน้อยที่สุดก็ทำให้คนไทยมองเห็น “สังคมที่ไม่มีการเมือง” เป็นอุดมคติ ซึ่งปรากฏว่า ม.ร.ว. คีตกฤทธิประสบความสำเร็จอย่างสูง ดังจะกล่าวโดยละเอียดต่อไปในภายหลัง

ม.ร.ว. คีตกฤทธิแต่งตั้งแผ่นดินให้อันอยู่ฝ่ายคณะราษฎร อันอยู่ฝ่าย “คณะภูบ้านภูเมือง” (หรือฝ่าย “กบฏบวรเดช”) ซึ่งต้องติดคุกและกลายเป็นนักโทษประหาร แม้อันจะรู้สึก “วิตกห่วงใยตาอัน” แต่ “การเมืองนี้ ...ทำให้พี่น้องต้องระวางตัว ไม่สามารถเข้าช่วยเหลือกันได้เต็มมีอขณะที่มีทุกข์ เข้ายามคับขันนั้นด้วย”^{๑๐๒} แม้ว่าอันจะถูกพันตนเองเป็นส่วนหนึ่งของคณะราษฎร เพราะได้ร่วมสนับสนุนการปฏิวัติมาตั้งแต่ต้น เนื่องจากการจบการศึกษาจากประเทศฝรั่งเศสเช่นเดียวกับนายปรีดี และภายหลังการปฏิวัติอันยังคงมีอำนาจทางการเมือง แต่ ม.ร.ว. คีตกฤทธิได้เน้นให้เห็นว่าการปฏิวัติทำให้บ้านเมืองเปลี่ยนแปลงไปในทางที่เลวลง จนกระทั่งอันเองซึ่งไม่เชื่อเรื่องคำสาบานในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาตอง “ทรمانใจ” เพราะเสียใจอย่างลึกซึ้งต่อการกระทำของตนเองที่ได้มีส่วนในการโค่นล้มระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ลงไป

ตาอันเอาใบหน้าซบลงที่ตักพลอยครู่หนึ่งแล้วก็หลุดเบาๆ โดยไม่เงยหน้าว่า “ผมเองนั้นไม่เชื่อว่าผลจะเกิดตามที่ได้สบถสาบานเอาไว้ แต่ความสงสัย ความไม่แน่ใจ ว่าตัวเองได้ทำผิดหรือถูกนั้นสิ กลับเป็นเครื่องทรมานใจเสียยิ่งกว่าอะไรทั้งหมด บางที่ได้ยินใครเขาพูดเรื่องบ้านเมืองเดี๋ยวนี้มันเจ็บใจเสียยิ่งกว่าหอกแทงใบพายแทงหูซ้ายทะลุขวาเสียอีก”^{๑๐๓}

คำพูดของตัวละครอีกหลายตัว แสดงให้เห็นถึงความเปลี่ยนแปลงในทางที่เลวลงของเมืองไทยภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เช่น

คุณชายพี่สาวของแม่พลอยกล่าวว่

คนสมัยนี้เปลี่ยนไปทุกวัน... ที่เราเคยเห็นคนรักกัน เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่กัน ไว้ใจกันนั้น พี่คิดว่าจะได้เห็นน้อยลงไปทุกที ต่อไปก็จะมีแต่แก่งแย่งคดโกง ระวังสงสัยกัน เพราะความจำเป็นมันบังคับอยู่...เดี๋ยวนี้คนที่จนถึงกับทำบุญไม่ไหวมีมากขึ้นทุกวัน...ประตูลิขิตก็ปิดเสียแล้ว ด้วยของมันแพง ทำบุญไม่ได้ เมื่อรู้ตัวว่าไหนๆ ก็ตกนรกแน่แล้ว ไม่มีทางแก้ เป็นใจใครก็ต้องปล่อยเลยตามเลย หากความสนุกเอาแต่ใจตัวไปชาติหนึ่ง...คนมีสันดานกระเดียดไปข้างชั่วอยู่แล้วยังจมลงไปแม้คนดีๆ ก็อาจจะกลายเป็นคนชั่วไปได้ พี่ดูๆ ไปแล้วก็ขนลุก...^{๑๐๔}

ที่สำคัญที่สุดก็คือ “การเมือง” ได้ทำลายพระมหากษัตริย์อันเป็นหัวใจของ “ความเป็นไทย” ลงไป ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้ใช้นโยบายสีแผ่นดิน ในการสร้างความสะเทือนใจอย่างใหญ่หลวงต่อการสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ซึ่ง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้มีบทบาทสำคัญในการทำให้สังคมรับรู้ว่านายปรีดีเป็นผู้อยู่เบื้องหลัง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์พยายามทำให้ผู้อ่านสะเทือนใจด้วยการเน้นภาพความเยาว์วัยที่เต็มไปด้วยความน่ารักน่าเอ็นดูและน่าสงสารของพระองค์ไว้หลายครั้ง เช่น

พลอยใจหาย...เพราะพระเจ้าอยู่หัวยังทรงพระเยาว์นัก ยิ่งมองดูพระบรมรูป ก็ยิ่งรู้สึกจับใจสงสาร...ความรู้สึกอีกอย่างหนึ่ง...คือความรักอันเป็นส่วนตัว หวงแทน...

...เจ้าประคุณเอ๋ย ยังเล็กนัก...น่าสงสารนัก น่าสงสารเหลือเกิน...พอเห็นพระบรมรูปก็ใจคอกหาย...สงสาร...สงสารจับจิตจับใจ...รู้สึกเหมือนกับว่าใครเขามาจับเอาลูกหลานที่ตัวเล็กๆ เอาไปกดขี่ ไปเล่นรังแก”^{๑๐๕}

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์นั้นให้พลอย “มองดูพระบรมรูป” เพราะ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้ออกเงิน ๕๐,๐๐๐ บาท พิมพ์พระบรมรูปเพื่อแจกในพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพมาแล้ว สีแผ่นดินช่วยให้เข้าใจได้ชัดเจนว่ามูลเหตุที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ออกเงินเพื่อการดังกล่าวก็คือการสร้างอารมณ์สะเทือนใจ ซึ่งจะทำให้บังเกิดความเกลียดชังบุคคลที่ถูกกล่าวหาว่าอยู่เบื้องหลังการสวรรคตนั่นเอง

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เน้นภาพที่พระราชราษฎรพากันมารับเสด็จอย่าง

เนื่องแน่น “คนทุกอายุ ทุกวัย และทุกฐานะ...มารวมกัน...มีความรักร่วมกัน และเจตนาดีร่วมกัน ในบุคคลอันเป็นศูนย์รวมแห่งความเคารพบูชา บุคคลอันเป็นสายสัมพันธ์เชื่อมโยงในความเป็นไทย...ทุกคนเต็มไปด้วยความรัก ความมั่นใจ และความยินดี...”^{๑๐๖} และ “ทรงยิ้มน้อยๆ...ในแววพระเนตรเปี่ยมไปด้วยพระมหากรุณา อย่างที่คนไทยในยุคนี้มีได้ประสบพบเห็นมาแต่ก่อน”^{๑๐๗}

แต่แล้วคนไทยก็ต้องสูญเสียพระองค์ไป ม.ร.ว. คึกฤทธิ์แต่งเรื่องให้แม่พลอย ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของ “ความเป็นไทย” และเป็นนางเอกที่ผู้อ่านรักใคร่ราวกับเป็นบุคคลที่มีชีวิตจริง ต้องสิ้นใจลงในวันที่ได้ข่าวการเสด็จสวรรคต เป็นการตอกย้ำว่าการเปลี่ยนแปลงการปกครองนำไปสู่การทำลาย “ความเป็นไทย” และตอกย้ำถึงความสะเทือนใจอย่างใหญ่หลวงของคนไทยต่อการที่พระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นหัวใจของ “ความเป็นไทย” ได้ถูกทำลายลง พร้อมกันนั้นก็เพิ่มความเกลียดชังต่อบุคคลที่คนไทยถูกทำให้เชื่อว่าเป็นผู้อยู่เบื้องหลังกรณีสวรรคต ซึ่งจะทำให้บุคคลนั้นไม่สามารถจะกลับมายังแผ่นดินไทยได้ตลอดไป และที่สำคัญยิ่งก็คือสีแผ่นดินได้วางรากฐานทางความรู้สึกนึกคิดให้แก่คนไทย ที่จะเห็นว่า “การปกครองแบบไทย” อันเป็นการปกครองที่ “ไม่มีการเมือง” เป็นการปกครองที่ดีที่สุดสำหรับ “ชาติไทย”

อนึ่ง ปัญหาคนจีนในเมืองไทย เป็นปัญหาใหญ่ประการหนึ่งที่คนไทยทั่วไปในเวลานั้นมีความวิตกว่าจะมีอิทธิพลทางเศรษฐกิจและการเมืองมากขึ้น เพราะได้มีการปลุกระดมความรู้สึกชาตินิยมแบบเน้นเชื้อชาติและต่อต้านจีนอย่างเข้มข้นตลอดทศวรรษ ๒๔๘๐ ในต้นทศวรรษ ๒๔๙๐ เมื่อแต่งสามก๊กฉบับนายทุน ตอนเบ๊งเฮ็กผู้ถูกกลืนทั้งเป็น ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ก็ให้ภาพ “ชาติไทย” ที่เน้นคติเชื้อชาตินิยม และเน้นเรื่องชนชาติไทยถูกชนชาติจีนรุกรานจนต้องอพยพลงมาทางใต้ เช่นเดียวกับนักเขียนประวัติศาสตร์ไทยส่วนใหญ่ในเวลานั้น และในเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๔๙๑ เมื่อ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เดินทางไปสุมาตรา ได้เขียนเล่าว่า ระหว่างที่เดินทางอยู่ในสุมาตราได้รู้สึกถึงความแปลกประหลาดบางประการ ซึ่งในที่สุดก็รู้ว่าคืออะไร “หันมาออกอุทานกับสภาพสตรีที่ไปด้วยว่า ‘ตาย ตาย ไม่มีเจ๊ก!’”^{๑๐๘} และได้แสดงความวิตกว่าคนไทยมัวแต่

แข่งกันในเรื่องยศวาสนาทำให้คนจีนได้โอกาสสร้างอิทธิพลทางเศรษฐกิจ ...คนอื่นเข้ามาอยู่ด้วย ก็ยินดีต้อนรับ เรียกเขาด้วยความนอบน้อม...แขกที่มาเขาก็คอยถือเป็นกันเอง เข้าไปหยิบเอามาแบ่งกันกินจากกันครัว เจ้าของบ้านได้แต่นั่งแลดูตากัน...ถ้าจะคิดถึงตัว ถึงลูกถึงหลานแล้ว ก็นำน้ำตาเช็ดหัวเข่า หัวอกกลัดหนอง ถ้าไม่เริ่มคิดเสียเดี๋ยวนี้ จะคิดกันเมื่อไร?" ๑๐๙

ในเดือนมกราคม พ.ศ. ๒๔๙๒ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เขียนบทความเรื่อง "เศรษฐกิจเมืองไทย" แสดงความวิตกต่อการสูญเสียเอกราชในทางเศรษฐกิจ และสนับสนุนนโยบายทางเศรษฐกิจแบบชาตินิยมของรัฐบาล

ประเทศไทยเรานั้นได้ชื่อว่าเป็นเอกราชมาแต่ดึกดำบรรพ์แต่...เราก็สูญเสียเอกราชในทางเศรษฐกิจของเราลงไปทุกวัน...การแยกกำลังกันต่อสู้ตามแบบเสรีนิยม...น่าจะไปไม่รอด เพราะเหตุว่าเศรษฐกิจอยู่ในมือคนต่างด้าวเสียจนหมดสิ้นแล้ว ต้องถูกเขากีดกันซึ่งไหวชิงพริบจนตั้งตัวไม่ติด จะสู้กับเขาในเรื่องทุนรอนหรือในทางความรู้ตลอดจนโอกาสก็สู้เขาไม่ได้...

...ในประเทศอื่นนั้น หากมีการต่อสู้เกิดขึ้น...ก็เป็นการต่อสู้ระหว่างคนคนละชั้น แต่การต่อสู้ในเมืองไทยนั้นเป็นการต่อสู้ระหว่างคนคนละชาติ...จะเอาเอกราชในทางเศรษฐกิจของเรากลับคืนมา เมื่อเราเอากลับคืนมาให้อยู่ในมือของคนคนไทยไม่ได้ เราก็ต้องต่อสู้ให้ได้กลับคืนมาอยู่ในมือของรัฐไทย ๑๑๐

เห็นได้ชัดว่า ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้สืบทอดอัตลักษณ์เงินที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวและหลวงวิจิตรวาทการได้สร้างขึ้นไว้โดยพยายามทำให้เห็นว่าเงินรุกรานไทยทั้งทางเศรษฐกิจและการเมือง ในสามก๊กฉบับนายทุน ตอนเบ๊งเฮ็กผู้ถูกกลืนทั้งเป็น ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ก็เน้นในทำนองเดียวกัน ดังนี้

...ตำรับพิชัยสงครามของจีนสรุปโดยย่อก็ต้องลงอีกฝ่ายหนึ่งไว้อย่าให้เข้าใจว่าเราทำอะไร ถ้าเราเข้ามาเมืองไทย...เราฉลาดกว่าคนไทยเป็นไหนๆ แต่เราก็พรางเอาไว้ ให้นึกว่าเราโง่ เราเห็นคนไทยเจ้ายศเจ้าอย่าง ชอบเป็นใหญ่เป็นโต เขาก็ยังทำตัวเราให้เห็นเป็นทีว่าเราไม่รู้ประสีประสา ทำตัวเราให้เขาเห็นว่าเราอ่อนแอต่ำกว่าเขา...เรารบกับคนไทยตั้ง

แต่อยู่เหนือแยงซีเกียง คนไทยก็พ่ายแพ้เราเรื่อยมา...เดี๋ยวนี้เราก็กินตาม
ลงมาถึงตอนใต้สุด เมืองมังก๊กที่คนไทยเรียกว่าบางกอกก็จะเป็นของเรา
อยู่แล้ว จะไปไหนเสีย เดี่ยวนี้เราได้เบรียบไปเสียเกือบทุกอย่างแล้ว...
เบ้งเฮ็กเอ๊ยเจ้าจะต่อสู้ไปโย! เจ้าแพ้งเบ้งถึงเจ็ดครั้งเจ็ดหน จนลูก
หลานเจ้าต้องกระจัดกระจายลงมาติดขอบฝั่งทะเลแล้ว ถ้าแพ้อีก คราวนี้
เจ้าจะต้องลงเรือลอย มีรูว่าไปสารทิศใด^{๑๑๑}

การเน้นว่า “ชาติไทย” ต้องสู้เพราะไม่มีแผ่นดินที่จะถอยอีก
แล้ว ยังปรากฏอีกครั้งในตอนท้ายเรื่อง ซึ่งทำให้ความสำคัญของภาพ
“เราสู้” เด่นชัดยิ่งขึ้น และมีอิทธิพลต่อวิถีคิดของคนไทยในการต่อต้าน
คอมมิวนิสต์สืบต่อมาอีกนาน^{๑๑๒}

การต่อสู้ของเรายังไม่สิ้นสุดลง เมื่อคนอื่นเขาจะริบเอกราชของ
เราในทางอื่นมิได้ วิธีการของขงเบ้งก็ถูกนำเข้ามาใช้อยู่ทุกวัน ไม่มีปัญหา
อะไรเลยที่เราจะต้องสู้ต่อไป เพราะ ไม่มีแผ่นดินจะไปอีกแล้ว...ถ้า
เขารวมกันรบเราก็กินรวมกันสู้ ไทยเราเป็นชาติเก่าแก่ไม่แพ้ชาติใดใน
ภาคพื้นโลกมนุษย์ เราได้รับมรดกอันล้ำค่าจากบรรพบุรุษ เรามีหน้าที่อันเดียว
ที่จะต้องรักษาไว้ให้ได้ ชาติไทยต้องไม่สูญ ชาติไทยต้องไม่ถูกกลืน^{๑๑๓}

ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เน้นว่า “ชาติจีน” จะกลืน “ชาติไทย” โดยสร้างเบ้ง
เฮ็กให้เป็นสัญลักษณ์ของ “ชาติไทย” ที่จะถูกขงเบ้งซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของ
“ชาติจีน” กลืนทั้งเป็น “ขงเบ้งได้วางแผนการฆาตกรรมไว้แล้วในหัวสมอง
อันเต็มไปด้วยอุบาย แผนการนั้นก็คือ แผนการกลืนชาติไทยให้สูญสิ้นไป
ไม่มีแผ่นดินจะอยู่”^{๑๑๔} ความทารุณโหดร้ายที่ขงเบ้งกระทำแก่คนไทยตามที่
ม.ร.ว. คึกฤทธิ์บรรยายนั้นย่อมสร้างความเจ็บแค้นแก่คนไทยไม่น้อย

อิทธิฤทธิ์ของอาวุธใหม่ขงเบ้ง...มีอำนาจพอที่จะมิให้คนไทยลุก
ขึ้นมาต่อสู้อีกเป็นเวลานาน...เบ้งเฮ็กได้พบแต่กองเพลิงมเหิม และใน
กองเพลิงนั้น ซากศพทหารไทยนับหมื่นกำลังไหม้อยู่ส่งกลิ่นฟุ้งตรลบไป...

ขงเบ้งกระทำแก่คนไทยคราวนี้ สมกับความตั้งใจที่มีอยู่แต่แรกทุก
ประการ ยังคงเหลือแต่จะกลืนชาติไทยเสียให้สิ้นเป็นขั้นต่อไปเท่านั้น...^{๑๑๕}

การเน้นว่าขงเบ้ง “จะกลืนชาติไทย” นี้ แม้ว่า ม.ร.ว. คึกฤทธิ์จะมี
จุดมุ่งหมายสำคัญอยู่ที่การโจมตีนายปรีดี ว่านำลัทธิคอมมิวนิสต์เข้ามา
ทำลาย “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” ลงไป แต่ก็ทำให้ผู้อ่านรับรู้ “ความ

เป็นศัตรู" หรือ "ความเป็นคนอื่น" ของชาติจีนด้วย ต่อมาในเดือน กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๙๒ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ยังได้เขียนตอบโต้ความเห็นของผู้ใช้นามแฝงว่า "สามัคคีชัย" ซึ่งได้เขียนบทความมาให้ "กรมโฆษณาการ" อ่านออกอากาศทางวิทยุกระจายเสียง เสนอให้รัฐบาลมีนโยบาย "ยินดีต้อนรับคนสัญชาติอื่นให้เข้าเป็นไทย" ซึ่งแสดงว่า ในต้นทศวรรษ ๒๔๙๐ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ไม่เห็นด้วยกับแนวความคิดที่จะทำให้ชาวจีนใน สังกมไทยกลายเป็นไทย (ต่างกับที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เน้นในสี่แผ่นดิน) ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้ตอบความเห็นของสามัคคีชัย ดังนี้

สามัคคีชัยเริ่มต้นด้วยความฝันว่า ชาวจีนในเมืองไทยจำนวน ประมาณ ๓-๔ ล้านคน จะได้กลายเป็นคนไทยไปในเวลาข้างหน้า ที่ข้าพเจ้า เรียกความคิดนี้ว่าเป็นความฝัน ก็เพราะว่า ความหวังของสามัคคีชัยเป็น สิ่งที่เป็นไปไม่ได้...ถ้าเรายังจะพอมีหวังอะไรกันได้...เราก็ควรจะหวังกัน ว่าคนไทยที่ยังเหลืออยู่จะไม่กลายเป็นจีนไปเท่านั้น ถ้าสามัคคีชัยจะ หวนรำลึกไปถึงสมัยก่อนๆ เมื่อจีนยังกลายเป็นไทยไปได้ ก็จะเห็นว่าคน จีนในสมัยนั้น ไม่ได้รู้สึกในลัทธิชาตินิยมรุนแรงอย่างในปัจจุบัน...ไม่ได้ คิดฟุ้งไปถึงเรื่องชาติจีนหรือชาติไทย ยิ่งกว่านั้นคนจีนในเมืองไทย สมัยโน้นมีลัทธิต่างๆ น้อยกว่าคนไทย ตลอดจนเกียรติในสังคมนักไม่ได้ รับการยกย่องเช่นคนไทย การที่คนจีนจะเปลี่ยนมาเป็นคนไทยจึงเป็น ของน่าทำ เพราะเป็นการได้อะไรมาชุกกว่าที่เป็นอยู่...^{๑๑}

ส่วนในบทความที่ตีพิมพ์ในวันที่ ๒๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๙๔ ลงท้ายด้วยการกล่าวในเชิงเหยียดหยามถึงความสำเร็จของคนจีนในเมืองไทย ดังนี้

...เพราะเหตุนี้เองที่เจ๊กมาหากินในเมืองไทยอย่างสบายเพราะเจ๊ก เกอดทนต่อการสับซอกได้ทุกอย่าง ไม่ถือสา ความอดทนนี้เอง เป็น อาวุธสำคัญอย่างหนึ่งที่ทำให้เจ๊กตั้งตัวได้ และการขาดความอดทนและ ชอบแบ่งต่อคนอื่นนี่เองเป็นเหตุให้คนไทยต้องอาศัยเจ๊กอยู่จนทุกวันนี้^{๑๒}

ในช่วงเวลาที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เริ่มเขียนสี่แผ่นดิน ก็ยังได้เขียน เรื่องสั้น "บ้านนอกเข้ากรุง" ที่แม้ว่าจะมุ่งโจมตีสมาชิกสภาผู้แทนราษฎร แต่ก็เชื่อมโยงไปถึงพ่อค้าจีน โดยกล่าวถึงการที่ผู้แทนราษฎรพากันวิ่ง เต็มเพื่อผลประโยชน์ของ "คนมือันจะกิน...เจ๊กก็มี ไทยก็มี" และกล่าวถึง

“เจ๊ก”ที่แอบอ้างตัวเองเป็นไทยเพื่อแย่งชิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจาก “เจ๊ก” ด้วยกัน “เจ๊ก” คนหนึ่งสั่งผู้แทนราษฎรว่า “ลื้อไปคาวนี้ ลื้อต้องปายซิเหนือให้คงไทยขายบูที่จังหวัดนี้ ป่อยให้เจ๊กอ๊ายคงเสียว คงไทยพวกอ๊วยก็แย”^{๑๑๓}

ในสามก๊กฉบับนายทุน ดอนเบ้งเฮ็กผู้ถูกกลืนทั้งเป็น ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้ให้ข้อสรุปสำหรับคนไทยที่มีเพื่อนเป็นชาวจีนไว้ด้วยว่า ควรจะมีความสัมพันธ์กับเพื่อนที่เป็นจีนอย่างไร เพราะในทศวรรษ ๒๔๕๐ ชาวจีนไม่สามารถส่งลูกหลานกลับไปเรียนในประเทศจีนได้อีก จำเป็นต้องเข้าเรียนในโรงเรียนที่ตั้งอยู่ในประเทศไทย เมื่อประกอบกับการที่จะต้องตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศไทยเป็นการถาวรหลังจากที่ประเทศจีนตกอยู่ภายใต้อำนาจของพรรคคอมมิวนิสต์ ก็ทำให้การเรียนในโรงเรียนไทยเป็นประโยชน์ต่อลูกหลานจีนมากขึ้น ดังนั้น จึงเกิดปรากฏการณ์ที่คนไทยมีเพื่อนเป็นคนจีน ซึ่ง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ยอมรับว่าความรักส่วนตัวย่อมไม่มีขอบเขตจำกัด แต่ผลประโยชน์ของชาติจะต้องมาก่อน

ถึงจะต่างชาติ ต่างภาษา ก็ยังมีใจรักกันเป็นส่วนตัวได้ เพราะความรักส่วนตัวบุคคลนั้นเป็นสากล ไม่มีขอบเขตจำกัด...นอกจากสิ่งนั้นจะขัดต่อผลประโยชน์ของคนไทย หรือของบ้านเมืองไทย...ถ้าจำเป็นจะต้องต่อสู้กับเพื่อนฝูงต่างด้าวเหล่านั้นเอง เพื่อผลประโยชน์ของชาติบ้านเมืองของตน ก็จะต้องต่อสู้ไปจนถึงที่สุด ไม่ลดละ^{๑๑๔}

ข้อสรุปข้างต้นเกิดขึ้นในบริบทที่รัฐไทยและคนไทยมีความวิตกในปัญหาที่ชาวจีนมีอิทธิพลทางเศรษฐกิจสูง และใน พ.ศ. ๒๔๗๒ ที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เขียนสามก๊กฉบับนายทุน ดอนเบ้งเฮ็กผู้ถูกกลืนทั้งเป็นนี้ ก็เป็นปีที่พรรคคอมมิวนิสต์ได้ชัยชนะในจีนแผ่นดินใหญ่ ซึ่งยิ่งทำให้รัฐไทย คนไทย และ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์มีความระแวงคนจีนในประเทศไทยมากขึ้น ขณะเดียวกันคนไทยก็ต้องมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับคนจีนซึ่งขยายจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว ม.ร.ว. คึกฤทธิ์จึงพยายามวางกรอบความสัมพันธ์ระหว่างคนไทยกับคนจีนเอาไว้ โดยเน้นให้คนไทยคำนึงถึงผลประโยชน์ของชาติบ้านเมืองยิ่งกว่าความสัมพันธ์ส่วนตัว

เมื่อเขียน *สี่แผ่นดิน* ม.ร.ว. คึกฤทธิ์สร้างภาพคนจีนในเมืองไทยไว้สองแบบด้วยกัน แบบแรกมีคุณเสวีเป็นตัวแทน คือเป็นคนที

ปราศจากความรักใน “ความเป็นไทย” แม้ว่าคุณเสวีจะแต่งงานกับลูกสาวของแม่พลอย ก็มิได้มีความรักอย่างจริงจัง มุ่งแต่จะได้ผลประโยชน์ คุณเสวีเป็นคนไร้น้ำใจ และเห็นความสำคัญของผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตระกูลตนเองเหนือสิ่งอื่นใด ถึงกับหาผลประโยชน์จากการขายยาราคาแพงลิบลัวให้แก่แม่พลอยผู้เป็นแม่ยายซึ่งกำลังเจ็บป่วยด้วยโรคหัวใจอย่างรุนแรง คนจีนแบบที่สอง มีคุณเปรมเป็นตัวแทน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์สร้างคุณเปรมให้มีบิดาเป็นชาวจีน มีบรรพบุรุษที่เดินทางมาจากประเทศจีน “คุณเปรมมหาดเล็ก...เป็นเศรษฐีใหญ่ไม่มีตัวจับ...เป็นลูกหลานเจ้าคุณโชฎึก”^{๑๒๐} แต่คุณเปรมเป็นเงินที่ได้กลายเป็นไทยด้วยการรับราชการในราชสำนัก อีกทั้งยังมีบรรพบุรุษรับราชการจนมีบรรดาศักดิ์เป็นถึงพระยาโชฎีกาฯ ซึ่งมีหน้าที่ดูแลการค้ากับทางประเทศจีนให้แก่ราชสำนัก ดังนั้น คุณเปรมจึงเป็นคนไทยที่มีความเป็นไทยแท้ คือมีความจงรักภักดีอย่างสูงสุดต่อพระมหากษัตริย์ และมีความรักใน “ความเป็นไทย” อย่างยิ่ง แสดงออกด้วยการมีรักเดียวใจเดียวในตัวแม่พลอย ซึ่ง ม.ร.ว. คึกฤทธิ์สร้างให้เป็นสัญลักษณ์ของ “ความเป็นไทย” อันแท้จริง

จะเห็นได้ว่า ในสี่แผ่นดิน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์นำเอาแนวความคิดเกี่ยวกับนโยบายทำให้เงินกลายเป็นไทยของ “สามัคคีชัย” มาใช้ ส่วนเงินที่ยังไม่กลายเป็นไทย ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ยังคงกีดกันให้เป็น “คนอื่น” (the other) ซึ่งไม่มีความรักใน “ชาติไทย” และ “ความเป็นไทย” แม้แต่น้อย ดังปรากฏว่าในสภาวะสงครามนั้น คุณเสวีซึ่งแม่จะเป็นข้าราชการในระบบใหม่^{๑๒๑} แต่ก็ไม่มีความคิดที่จะช่วยเหลือ “ชาติไทย” และ “คนไทย” ในเรื่องใดทั้งสิ้น มุ่งแต่จะแสวงหาผลกำไรอย่างเต็มที่โดยไม่คำนึงแม้แต่น้อยว่าผลประโยชน์นั้นตั้งอยู่บนกองทุกข์ของคนไทย แม้แต่คนไทยที่ใกล้ชิดกับคุณเสวีมาก เช่น แม่พลอยกับบุตรสาวซึ่งเป็นภรรยา คุณเสวีก็ไม่มีความรักจะมอบให้หวังแต่จะได้ผลประโยชน์จากครอบครัวของแม่พลอยแต่ถ่ายเดียว นับว่าสอดคล้องกับภาพ “พ่อค้าเจ๊ก” ที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์สร้างขึ้นในเรื่องสั้น “บ้านนอกเข้กรุง” ที่กล่าวมาแล้ว

การที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เน้น “การกลายเป็นไทย” ของชาวจีนไว้ในสี่แผ่นดิน สอดคล้องกับนโยบายของรัฐตั้งแต่สมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นต้นมา ที่ต้องการให้ชาวจีน “กลายเป็นไทย” ซึ่งจะทำให้ผลประโยชน์

ทางเศรษฐกิจที่ชาวจีนสร้างขึ้นตกอยู่แก่เมืองไทย อีกทั้งยังทำให้ง่ายแก่การปกครองอีกด้วย อย่างไรก็ตาม จะเห็นได้ว่า ก่อนจะถึงกลางทศวรรษ ๒๔๙๐ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์มิได้เน้น “การกลายเป็นไทย” ของชาวจีนแต่อย่างใด แต่เน้นเป็นครั้งแรกใน สี่แผ่นดิน เข้าใจว่าจุดเปลี่ยนทางความคิดในเรื่องนี้เป็นผลมาจากการที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เริ่มตระหนักถึงความสำคัญของการมีชาวจีนเป็นฐานคะแนนเสียง และเป็นแหล่งทุนสำหรับการเลือกตั้งในอนาคตข้างหน้าด้วย

ความหมายทางการเมืองของ “ความเป็นไทย” ใน สี่แผ่นดิน

“ความเป็นไทย” ใน สี่แผ่นดิน ซึ่งมียุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นตัวแทน ได้มีส่วนอย่างสำคัญในการฟื้นฟูสถานภาพของพระมหากษัตริย์ราชวงศ์จักรี ซึ่งทรงสูญเสียพระราชอำนาจและพระเกียรติยศไปมากจากการปฏิวัติ พ.ศ. ๒๔๗๕ จนกระทั่งคำว่า “กษัตริย์นิยม” ถูกใช้ในการโจมตีปรักหักพังทางการเมืองดังที่กล่าวมาแล้ว ขณะเดียวกัน สี่แผ่นดิน ก็สร้างความชอบธรรมแก่โครงสร้างสังคมที่ชนชั้นสูงมีสถานภาพและเกียรติยศสูงสุด ซึ่งเป็นพื้นฐานที่ทำให้วัฒนธรรมของชนชั้นสูงเป็นที่ยอมรับให้เป็นแกนกลางของวัฒนธรรมแห่งชาติ แม้ว่าระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์จะสิ้นสุดลงไปแล้วก็ตาม โดยที่วัฒนธรรมแบบ “ชนชั้นกลาง” ที่คณะราษฎรโดยเฉพาะในสมัยรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามได้พยายามสถาปนาขึ้นในบางด้าน (เช่น การยกเลิกบรรดาศักดิ์ การลดการแบ่งชั้นของคนลงในระบบการสื่อสารด้วยภาษาไทย ฯลฯ) นั้น ไม่สามารถจะเบียดขับวัฒนธรรมของชนชั้นสูงที่เป็นสัญลักษณ์ของวัฒนธรรมอันดีเลิศของไทยให้หมดความสำคัญไปได้ เพราะถึงแม้ว่าวัฒนธรรมของชนชั้นสูงจะถูกประณามอย่างรุนแรงจาก “ฝ่ายซ้าย” แต่ปัญญาชน “ฝ่ายซ้าย” ก็ถูกปราบปราม และความคิดของ “ฝ่ายซ้าย” ได้ถูกเบียดขับออกไปจากสังคมการเมืองไทยอย่างรวดเร็ว ในขณะที่ “ความเป็นไทย” แบบที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์นิยามไว้ในสี่แผ่นดินเป็นที่รับรู้และยอมรับอย่างรวดเร็ว

ความสำเร็จข้างต้นของ *สี่แผ่นดิน* อยู่ที่การรับรู้ของผู้อ่านว่าภาพที่ปรากฏในนวนิยายเรื่องนี้เป็นความจริง ดังที่ เจือ สตะเวทินวิเคราะห์ว่า “ผู้อ่านได้ทราบชีวิตในวังหลวงอย่างเต็มอิม” “เรื่องนี้เป็นเรื่องไทยแท้” และ “การสร้างอุปนิสัยตัวละครได้ดี” ซึ่ง “ทำให้แม่พลอยเป็นผู้ที่ผู้อ่านใคร่จะเอาเป็นแบบ ใคร่จะทำตาม”^{๑๒๒} ซึ่งหมายความว่า “ความเป็นไทย” ที่แม่พลอยเป็นตัวแทนนั้นเป็นสิ่งที่มีความค่าที่คนไทยยอมรับ

“ความเป็นไทย” ที่มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นศูนย์กลางหรือเป็นหัวใจ ซึ่งปรากฏใน *สี่แผ่นดิน* นี้ เป็นผลดีต่อหลายฝ่ายด้วยกัน สำหรับตัว ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เองนั้น การเขียน *สี่แผ่นดิน* ซึ่งแสดงถึงความเป็นผู้รอบรู้ใน “ความเป็นไทย”^{๑๒๓} ได้ช่วยสร้างบารมี (charismatic power) ให้แก่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เป็นอย่างมาก ขณะเดียวกัน *สี่แผ่นดิน* ช่วยประกาศความเป็น “พวกกษัตริย์นิยม” ให้แก่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์อย่างชัดเจนที่สุด และกลายเป็นอัตลักษณ์ (identity) ที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ยึดถือและแสดงออกให้ปรากฏแก่สังคมสืบต่อมา นอกจากนี้ *สี่แผ่นดิน* ยังช่วยปูทางอันมั่นคงแข็งแรงให้แก่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ในการเข้าถวายตัวเป็น “ผู้ใกล้ชิด” พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ ซึ่งนับแต่ยังทรงพระเยาว์ได้ทรงประทับอยู่ในต่างประเทศเป็นส่วนใหญ่ เมื่อเสด็จกลับมาประทับอยู่ในประเทศไทยเป็นการถาวรในปีที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เริ่มเขียน *สี่แผ่นดิน* (พ.ศ. ๒๔๕๔) ย่อมจะทรงเห็นความสำคัญของการเรียนรู้เกี่ยวกับ “ความเป็นไทย” ให้มากและโดยรวดเร็วที่สุด ทั้ง *สี่แผ่นดิน* และตัว ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ (นับตั้งแต่ได้เพิ่มพูนความรู้เพื่อเขียน *สี่แผ่นดิน* เป็นต้นมา) ย่อมสามารถถวายความรู้เกี่ยวกับ “ความเป็นไทย” ได้เป็นอย่างดี

เนื่องจาก *สี่แผ่นดิน* เป็นนวนิยายขนาดยาวที่ได้รับความนิยมอย่างกว้างขวาง (และในระยะหลังได้รับการตีพิมพ์ซ้ำมากกว่าสิบครั้ง และได้รับการสร้างเป็นละครโทรทัศน์อีกหลายครั้ง) ทำให้ภาพของสังคมในยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ปรากฏใน *สี่แผ่นดิน* เป็นภาพที่มีอิทธิพลสูงสามารถลบภาพของยุคสมบูรณาญาสิทธิราชย์ที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เคยสร้างไว้ในบทความที่ตีพิมพ์ในต้นทศวรรษ ๒๔๕๐ ได้อย่างสมบูรณ์ จนคนทั้งหลายเห็นว่า ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เป็นผู้มีอุดมการณ์ “กษัตริย์นิยม” อย่างแท้จริง

หลังจากเขียน สี่แผ่นดินแล้ว ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้สร้างและถ่ายทอด “ความเป็นไทย” โดยใช้สื่อต่างๆ อย่างต่อเนื่องสืบมา และประสบความสำเร็จอย่างสูงในการเชื่อมโยงตัวเองเข้ากับ “ความเป็นไทย” ซึ่งมีความสำคัญอย่างยิ่งในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ดังปรากฏในข้อเขียนของศาสตราจารย์เซอร์เบิร์ต ฟิลลิปป์ ชาวอเมริกันซึ่งศาสตราจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้แปลไว้ ดังนี้

ม.ร.ว.ค.ป. เป็นปัญญาชนที่เด่นที่สุด คนเดียวของประเทศไทย เป็นเชื้อสายของกษัตริย์รัชกาลที่ ๒ ของพระราชวงศ์ปัจจุบัน...เขาเป็นทั้งเจ้าสำนักพิมพ์ บรรณาธิการ นักแสดงนาฏศิลป์ไทย นักถ่ายรูป นักเล่นสวนดอกไม้ และเป็นสมาชิกรัฐสภาอยู่สมัยหนึ่ง กับเป็นนายธนาคาร นักบริหารธุรกิจ นักแสดงฮอลลีวูด และเป็นผู้แต่งหนังสืออีก ๒๑ เล่ม...เมื่อเขาอายุได้ ๕๐ ปีแล้วนั้น เขาเป็นที่รู้จักในบรรดาคนนับล้านเนื่องจากรายการวิทยุชื่อเพื่อนนอน...และเป็นพระสหายที่ปรึกษาอย่างไม่เป็นทางการ และเป็นข้าผู้มักดื้ออย่างลึกซึ้งของพระมหากษัตริย์...งานชิ้นหนึ่งเป็นรายละเอียดเกี่ยวกับชีวิตในราชสำนักตั้งแต่รัชกาลที่ ๕ มาจนถึงพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล ...หนังสือนี้เป็นนวนิยายที่ยิ่งใหญ่ที่สุดของไทย...^{๑๒๔}

กล่าวได้ว่า สี่แผ่นดินมีความสำคัญอย่างยิ่งในการแผ้วถางทางให้ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์บรรลุถึงสถานภาพดังกล่าวข้างต้นนี้ แม้ว่าในระยะหลังจากที่เขียนสี่แผ่นดินเป็นเวลานานราว ๓๓ ปีแล้วนั้น ม.ร.ว. คึกฤทธิ์จะได้อ่านถึงนวนิยายเรื่องนี้ไว้ดังนี้

...แม่พลอยเป็นคนที่ไม่มีสิทธิของผู้หญิงเลย ไม่เคยเรียกไม่เคยร้อง แล้วแม่พลอยนี่เป็นคนเซ็กซี่ที่สุด คุณจะว่านางเอกก็นางเอก แต่เป็นคนเซ็กซี่ที่สุด แม่พลอยถ้าแกอยู่มาจนถึงทุกวันนี้แกก็ลูกเสือชาวบ้าน แกจะไปรำละครบ้าง บอๆ ถึงขนาดนั้น

พลอยเป็นคนเซ็กซี่มากนะครับ เป็นคนที่อยู่ในกรอบ ใจดี ถูกจับคลุมถุงชนแต่งงานก็หลงรักคุณเปรมได้ ตามคติโบราณนั้นไม่เป็นไรหรอก แต่งไปก่อนแล้วรักกันเองทีหลัง แม่พลอยเป็นอย่างนั้นทุกอย่าง ทีนี้คนอ่านคนไทยปลื้มอกปลื้มใจเห็นแม่พลอยเป็นคนประเสริฐเลิศลอยก็เพราะคนไทยก็เป็นคนแบบนั้น ยังไม่ได้ไปถึงไหนเลย คนอ่านส่วน

มากก็เป็นคนระดับแม่พลอยเท่านั้น (หัวเราะ) ไร่สิบหลายเลยจะบอกให้
สี่แผ่นดิน ถึงได้ดัง (หัวเราะ) ^{๑๒๔}

ก่อนหน้านั้น ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ได้เคยกล่าวไว้แล้วว่า

คนไทยนั้นหลอกง่าย เขียนหนังสือหลอกง่าย อยากมีชื่อเสียงง่าย
ที่สุด คนไทยนี้ ขอให้ไทยดี ไทยเก่ง รักชาติไทย พอแล้ว อะไรๆ เป็น
ชาติไทยหมด ชกมวยก็เป็นชาติไทย

เงินดอลลาร์ตกรุ่นเดือดร้อน ไม่ใช่เดือดร้อนว่าของจะแพง ไม่ใช่
เงินบาทของไทยจะตก ไม่ใช่ แต่กลัวเสียเกียรติแห่งชาติ อยู่กันมาอย่าง
นี้แหละครับ ก็ร้อยปีมาแล้ว ก็ไม่รู้จะทำอย่างไร ก็ต้องทนอยู่กันต่อไป
จนกว่าจะตายจากกันอีกข้างหนึ่ง ^{๑๒๖}

ความสำเร็จของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ในการ “หลอก” คนไทยใน
ทศวรรษ ๒๔๕๐ ให้เห็นถึงความเป็นผู้นำ “ในด้านความคิดอ่าน” จน
กลายเป็นผู้มีอำนาจทางปัญญาเหนือผู้อื่น ไม่แต่เพียงในเมืองไทย แต่ถึง
ขั้นที่สามารถ “นำเอเชียอาคเนย์ได้ทั้งแถบ” ปรากฏในข้อเขียนของนาย
สุลักษณ์ ศิวรักษ์ ซึ่งเล่าย้อนกลับไปถึงยุครัฐบาลจอมพล ป. ดังนี้

สมัยเมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองใหม่ๆ บ้านเมืองจะเป็นอย่างไร
จำไม่ได้ มาจำความได้เอาก็มื่อบ้านเมืองมีที่เข้าไปในทางเผด็จการยิ่งขึ้น
ทุกที มีการจับกุมผู้คนกันไม่หยุด แม้ข้าพเจ้าจะเกิดอยู่ในครอบครัวคน
สามัญ อันไม่เกี่ยวข้องกับเจ้านายสมัยก่อน หรือผู้มีอำนาจในสมัยหลัง
แต่พวกเราที่บ้านก็พูดกันมากกว่าบ้านเมืองเลวร้ายลงไปทุกที ยิ่งข้าพเจ้า
โตขึ้น ยิ่งเห็นวิปริต ด้วยหันเห็นระบบซ่อม ระบบยั้งทิ้ง ระบบศาลทหาร
จนมาถึงระบบเชื่อผู้นำชาติพันภัย...แต่แล้วก็มาถึงสมัยพรรคประชา
ธิปัตย์มาปลดแอก...ต้องขอยอมรับว่าเมื่อจัดตั้งรัฐบาลและส่งสมาชิก
ออกสมัครรับเลือกตั้งสมัยแรกๆ มีคนดีมีชื่อเสียงเกียรติคุณแทบทั้งนั้น
ในจำนวนนี้มี ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช รวมอยู่ด้วยคนหนึ่ง... ข้าพเจ้า
เชื่อว่า ท่านจะเป็นคนเดียวที่อยู่นอกสังเวียนราชการ ที่นำประชาชนได้
ทั้งชาติ และท่านจะสามารถติดต่อกับนานาประเทศได้อย่างเสมอมา
เสมอใจ...และฝรั่งมังค่าก็เคยนึกกันมาคล้ายๆ ข้าพเจ้าเหมือนกัน
บางคนถึงกับว่า น่าที่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช จะนำเอเชียอาคเนย์ได้ทั้ง
แถบในด้านความคิดอ่าน...ข้าพเจ้าถือตัวว่าเป็น “แฟน” เต็มที่...

จนข้าพเจ้าเรียนจบมหาวิทยาลัย เข้าทำงานบีบีซีแล้ว ความนิยมชมชอบในตัว ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ก็ยังไม่เสื่อมถอย...พระเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประเทศอังกฤษเป็นทางราชการ...เขาเชิญ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช มาร่วมพูดวิทยุกับเรา...ข้าพเจ้าต้องไปรับท่านที่ท่าเรือบินในนามของบีบีซี แต่ท่านเป็นคนใหญ่คนโต เดินทางล่วงหน้ามาก่อนขบวนเสด็จ เอาอัครราชทูตออกไปรับ เปิดห้องวิไอพีให้...ตอนนั้นหนังสือพิมพ์ไทมส์ เพิ่งลงบทความเกี่ยวกับ "คนสำคัญในเอเชียที่พึงเอาใจใส่" มี ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช รวมอยู่ในนั้นด้วยคนหนึ่ง^{๑๒๗}

ปัจจัยทางสังคมและการเมือง ที่ทำให้ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ประสบความสำเร็จมากถึงเพียงนี้ จะได้วิเคราะห์ในบทต่อไป

เชิงอรรถ

^๑ สามน กฤษณะ, ส.ส. คีตกฤทธิ์ บรรณาธิการ ม.ม.ป. น. ๔๕-๗๑. อ้างใน วิทยากร เชียงกูล, *ศึกษาบทบาทและความคิด ม.ร.ว. คีตกฤทธิ์ ปราโมช*. น. ๑๗.

^๒ ม.ร.ว. คีตกฤทธิ์ ปราโมช, “ไอ้ละหนอขวัญเลี้ยงเออย” ใน *คีตกฤทธิ์ว่า*. น. ๑๘๘-๑๙๒.

^๓ ม.ร.ว. คีตกฤทธิ์ ปราโมช, “น้ำใจชาวพระนคร” ใน *คีตกฤทธิ์ว่า*. น. ๑๖๙-๑๗๑.

^๔ โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับการสถาปนาอำนาจของจอมพลสฤษดิ์และสถาบันพระมหากษัตริย์ใน ทักษิณ เฉลิมเตียรณ, *การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ*. และ ชนิตา ชิตบัณฑิตย์, “โครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ : การสถาปนาพระราชอำนาจนำ” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๔๗.

^๕ ม.ร.ว. คีตกฤทธิ์ ปราโมช, “ตื่นเกิดจอมพล” ใน *คีตกฤทธิ์ว่า*. น. ๕-๑๓.

^๖ ม.ร.ว. คีตกฤทธิ์ ปราโมช, “น้ำใจชาวพระนคร” ใน *คีตกฤทธิ์ว่า*. น. ๑๖๙-๑๗๑.

^๗ สุราษฎร์ ยิ้มประเสริฐ “การเคลื่อนไหวทางการเมืองที่ต่อต้านรัฐบาลสมัยจอมพลแปลก พิบูลสงคราม (พ.ศ. ๒๔๙๑-๒๕๐๐)” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๒ น. ๘๘.

^๘ *เรื่องเดียวกัน*, น. ๑๙๑-๑๙๒.

^๙ สุราษฎร์ ยิ้มประเสริฐ, “การเมืองไทยในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ครั้งที่ ๒” ใน ๓ *ทศวรรษ ๑๔ ตุลา กับประชาธิปไตย*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๔๗. น. ๑๕๑.

^{๑๐} วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์, *กบฏสันติภาพ*. น. ๖๑.

^{๑๑} สุราษฎร์ ยิ้มประเสริฐ “การเคลื่อนไหวทางการเมืองที่ต่อต้านรัฐบาลสมัยจอมพลแปลก พิบูลสงคราม (พ.ศ. ๒๔๙๑-๒๕๐๐)” น. ๒๐๒.

^{๑๒} สุราษฎร์ ยิ้มประเสริฐ, “การเมืองไทยในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ครั้งที่ ๒” ใน ๓ *ทศวรรษ ๑๔ ตุลา กับประชาธิปไตย*. น. ๑๕๑.

^{๑๓} โปรดดูรายละเอียดใน Kasian Tejapira, *Commodifying Marxism The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1928-1958* Kyoto : Kyoto Area Studies on Asia, Center for Southeast Asian Studies, Kyoto University, 2001. pp. 130-137.

^{๑๔} ประจักษ์ ก้องกีรติ, “ก่อนจะถึง ๑๔ ตุลาคม ความเคลื่อนไหวทางการเมืองวัฒนธรรมของนักศึกษาและปัญญาชนภายใต้ระบอบเผด็จการทหาร (พ.ศ. ๒๕๐๖-๒๕๑๖)”, น. ๑๐๒.

^{๑๕} โปรดดูรายละเอียดใน Kasian Tejapira, *Commodifying Marxism The Formation of Modern Thai Radical Culture, 1928-1958*. pp. 71-74.

^{๑๖} พลอากาศตรีทิพย์ นาดสุภา, “ชีวิตหนึ่งในนครหลวง กรุงเทพฯ ประเทศไทย” ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพลอากาศตรีทิพย์ นาดสุภา, ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส ๑๐ มีนาคม ๒๕๒๔. น. ๖๐.

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, น. ๕๗.

^{๑๘} ดังจะเห็นได้อย่างชัดเจนในนวนิยาย *สี่แผ่นดิน* ซึ่งจะวิเคราะห์ต่อไปข้างหน้า

^{๑๙} โปรดดู เกียรติศักดิ์ เศรษฐพัฒน์นิช, “แนวความคิดประชาธิปไตยแบบไทย” วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการปกครอง มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๓๖.

^{๒๐} ตัวอย่างที่ชัดเจนของการเคลื่อนไหวทางความคิดของนักคิด “สำนักประเพณี” ที่เคลื่อนไหวก่อน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ คือการแสดงปาฐกถาและการเขียนบทความเกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์ เช่น พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ทรงแสดงปาฐกถาที่สยามสมาคม เรื่อง “บรมราชาภิเษก” (๑๔ มีนาคม ๒๔๘๙) และทรงพระนิพนธ์ “The Old Siamese Conception of the Monarchy” ที่พิมพ์ใน The Journal of the Siam Society Vol. XXXVI, PT. 2 (December 1947). ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช เขียนเรื่อง “เบื้องหลังประวัติศาสตร์ไทย” (โดยใช้นามแฝงว่า “แมลงหวี่”) ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย ในปี พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นต้น ส่วนพันเอก พระยาศิววิลาวัจจา แสดงปาฐกถาเรื่อง “พระมหากษัตริย์ในประเทศไทย” ณ สมาคมชาวอเมริกันในกรุงเทพฯ ในวันที่ ๙ กุมภาพันธ์ ๒๔๙๗ ซึ่งเป็นเวลาหลังจาก ม.ร.ว. คึกฤทธิ์เขียน *สี่แผ่นดิน* แล้วกว่าสองปี

^{๒๑} โปรดดูรายละเอียดใน สละ ลิขิตกุล, *ในหลวงกับคึกฤทธิ์*.

^{๒๒} ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, “เบื้องหลังประวัติศาสตร์โดยแมลงหวี่” (ตีพิมพ์ครั้งแรกในหนังสือพิมพ์ประชาธิปไตย พ.ศ. ๒๔๙๐) ใน *ประชุมนิพนธ์ พระนคร* : บำรุงสาส์น, ๒๕๐๙. น. ๒๐๒.

^{๒๓} ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, “ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง” ใน *ปาฐกถาเรื่องการแปลคำประพันธ์และศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง*. กรุงเทพฯ : ศูรสภา, ๒๕๑๙. น. ๑๖๒.

^{๒๔} ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, “คิงมังกฎในฐานะที่เป็นนักนิติศาสตร์” ปาฐกถาแสดงเป็นภาษาอังกฤษที่สยามสมาคม ใน *ประชุมปาฐกถาและคำอภิปรายของ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช พระนคร* : บำรุงสาส์น, ๒๕๐๙. น. ๙๕-๙๖.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, น. ๑๐๓-๑๐๔.

^{๒๖} ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, “หัวข้อสัมมนาทางการเมือง” ปรับปรุงจากคำอภิปรายที่หอประชุมมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ๒๔ ธันวาคม ๒๕๐๗ ใน *ชุมนุมวรรณคดีทางการเมือง โดย ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, พระนคร* : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๑. น. ๒๓๔.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, น. ๒๓๔.

^{๒๘} โปรดดูสายชล สัตยานุรักษ์, *ความเปลี่ยนแปลงในการสร้างชาติไทยและ*

ความเป็นไทยโดยหลวงวิจิตรวาทการ. น. ๑๕๙-๑๖๔.

^{๒๙} สละ ลิขิตกุล, ในหลวงกับคึกฤทธิ์. น. ๑๒๒-๑๒๓.

^{๓๐} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "เสด็จฯ อิสาน" ใน *เศษปฏิญ์ธนุสธรม์*, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาชาติไทย, ๒๕๐๑. น. ๑๖๕-๑๗๒.

^{๓๑} David Wilson, *Politics in Thailand* อ้างใน ทักษ์ เจลิมเตียรณ, *การเมืองระบบพ้อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ*. น. ๔๑๐.

^{๓๒} สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, "ประวัติศาสตร์วันชาติไทย จาก ๒๔ มิถุนา ถึง ๕ ธันวาคม" *ฟ้าเดียวกัน* ๒, ๒ (เมษายน-มิถุนายน ๒๕๔๗) : ๑๑๕.

^{๓๓} โปรดดู สุวิทย์ ว่องวิระ (บรรณาธิการ), *พิเคราะห์คึกฤทธิ์ พินิจสี่แผ่นดิน*. กรุงเทพฯ : ๒๕๓๔.

^{๓๔} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "พูดกันจริงๆ" ใน *คึกฤทธิ์ว่า*. น. ๓๓๕-๓๓๘.

^{๓๕} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "พูดกันจริงๆ" ใน *คึกฤทธิ์ว่า*. น. ๓๓๒-๓๓๕.

^{๓๖} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, *สี่แผ่นดิน*. น. ๖๒๖-๙๖๓.

^{๓๗} ประจักษ์ ก้องกีรติ, "ก่อนจะถึง ๑๔ ตุลาฯ : ความเคลื่อนไหวทางการเมืองวัฒนธรรมของนักศึกษาและปัญญาชนภายใต้ระบอบเผด็จการทหาร (พ.ศ. ๒๕๐๖-๒๕๑๖)" *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, ๒๕๔๕. น. ๓๐๗-๓๑๓.

^{๓๘} อ้างใน วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์, *กบฏสันติภาพ*. น. ๙๔.

^{๓๙} โปรดดูรายละเอียดในบทที่ ๔ และบทที่ ๙

^{๔๐} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "คนมีคณน" ใน *เก็บเล็กผสมน้อย*. น. ๔๗๕-๔๗๖.

^{๔๑} วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์, *กบฏสันติภาพ*. น. ๑๐๗.

^{๔๒} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "พระพุทธศาสนากับลัทธิคอมมิวนิสต์" ใน *เก็บเล็กผสมน้อย*. น. ๔๑๗. (เน้นโดยผู้เขียน)

^{๔๓} *เรื่องเดียวกัน*, น. ๔๒๐.

^{๔๔} วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์, *กบฏสันติภาพ*. น. ๘๙.

^{๔๕} *เรื่องเดียวกัน*, น. ๙๖

^{๔๖} *เรื่องเดียวกัน*, น. ๘๐-๑๑๕.

^{๔๗} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "นรกกับสวรรค์" ใน *เก็บเล็กผสมน้อย*. น. ๓๘๗.

^{๔๘} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, "จดหมายถึงจอมพลฯ" ใน *คึกฤทธิ์ว่า*. น. ๒๕๔-๒๕๕.

^{๔๙} โปรดดู สุลักษณ์ ศิวรักษ์, *คึกฤทธิยาลัย*. กรุงเทพฯ : สถาบันสันติประชาธรรม ๒๕๓๙.

^{๕๐} ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, *สี่แผ่นดิน*. กรุงเทพฯ : ดอกหญ้า, ๒๕๔๕. น. ๘๙๖.

^{๕๑} *เรื่องเดียวกัน*, น. ๑๖.

^{๕๒} *เรื่องเดียวกัน*, น. ๑๑๙.

- ๕๓ เรื่องเดียวกัน, น. ๙๐๕.
- ๕๔ เรื่องเดียวกัน, น. ๖๘๓, ๗๖๕
- ๕๕ เรื่องเดียวกัน, น. ๔๐๘-๔๐๙.
- ๕๖ เรื่องเดียวกัน, น. ๔๐๖.
- ๕๗ เรื่องเดียวกัน, น. ๕๑๗.
- ๕๘ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๑๙-๑๒๒.
- ๕๙ เรื่องเดียวกัน, น. ๔๙๑-๔๙๒.
- ๖๐ เรื่องเดียวกัน, น. ๕๓๕-๕๓๖
- ๖๑ เรื่องเดียวกัน, น. ๕๓๖-๕๓๗.
- ๖๒ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๕๙.
- ๖๓ เรื่องเดียวกัน, น. ๔๙๑.
- ๖๔ เรื่องเดียวกัน, น. ๖๘๕.
- ๖๕ เรื่องเดียวกัน, น. ๗๐๗.
- ๖๖ เรื่องเดียวกัน, น. ๖๘๓.
- ๖๗ เรื่องเดียวกัน, น. ๗๖๕.
- ๖๘ เรื่องเดียวกัน, น. ๗๖๒-๗๖๓.
- ๖๙ เรื่องเดียวกัน, น. ๗๕๖.
- ๗๐ เรื่องเดียวกัน, น. ๙๕๕. (เน้นโดยผู้เขียน)
- ๗๑ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, เก็บเล็กผสมน้อย (ชุดที่สอง). กรุงเทพฯ : คลัง
วิทยา, ๒๕๐๒. น. ๓๒.
- ๗๒ เรื่องเดียวกัน, น. ๖๑-๖๓.
- ๗๓ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน (เล่ม ๒), น. ๙๔๒.
- ๗๔ เรื่องเดียวกัน, น. ๕๓๕.
- ๗๕ เรื่องเดียวกัน, น. ๕๓๔.
- ๗๖ ราม วชิราวุธ, ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖. กรุงเทพฯ : มติชน, ๒๕๔๕ น. ๙-
๓๘๐.
- ๗๗ เบนจามิน เอ บัทสัน, อวสานสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในสยาม. แปลโดย
พรธงงาม เjárธรรมสาร, สดใส ชันติวงพงค์, ศศิธร รัชนี้ ณ ออยุธยา กรุงเทพฯ :
มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์, ๒๕๔๓ น. ๓๓๖-๓๓๗.
- ๗๘ หม่อมเจ้าหญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพ. กรุงเทพฯ : เสริมวิทย์บรรณาการ, ๒๕๑๗. น. ๕๘.
- ๗๙ ราม วชิราวุธ, ประวัติต้นรัชกาลที่ ๖. น. ๑๗๙.
- ๘๐ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๙๙-๒๐๐.
- ๘๑ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๗๙-๑๘๐.
- ๘๒ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน. น. ๕๓๔.
- ๘๓ กจช. ร.๖ ๒/๓.๑/๖๔ เล่ม ๔ เอกสารส่วนบุคคล เจ้าพระยามรธา.
- ๘๔ กจช. ร.๖ ๒/๓.๑/๖๔ เล่ม ๔ เอกสารส่วนบุคคล เจ้าพระยามรธา.

^{๙๕} กจช. ร.๖ ม/๓๖ก/๖ พระราชหัตถเลขา ลงวันที่ ๘ มิถุนายน ๒๔๕๖.

^{๙๖} จันทรัตน์ ประวาลปัทม, "การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖" วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๑. น. ๒๐๑-๒๐๒.

^{๙๗} ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, "คนปึกน พ.ศ. ๒๔๕๔" ใน คีตกุทธิ์ ๖๐. น. ๒๖๔-๒๖๕.

^{๙๘} โปรดดูรายละเอียดใน เดวิด บรูซ จอห์นสัน สังคมชนบทและภาคเศรษฐกิจข้าวของไทย พ.ศ. ๒๔๒๓-๒๔๗๓ พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม บรรณาธิการแปล กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๓๐. และ นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, การปฏิวัติสยาม พ.ศ. ๒๔๗๕.

^{๙๙} ม.ร.ว. คีตกุทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน. น. ๖๕๙-๖๖๐.

^{๑๐๐} เรื่องเดียวกัน, น. ๖๗๖-๖๗๗.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, น. ๕๒๓.

^{๑๐๒} เรื่องเดียวกัน, น. ๕๘๗.

^{๑๐๓} เรื่องเดียวกัน, น. ๕๘๔-๕๘๕.

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน, น. ๗๑๙.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, น. ๖๕๘.

^{๑๐๖} ม.ร.ว. คีตกุทธิ์ ปราโมช, "จดหมายถึงจอมพลฯ" ใน คีตกุทธิ์ว่า. น. ๒๔๙

^{๑๐๗} สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล, "เหมาเจ๋อตงกับขบวนการนักศึกษาไทย" ใน ประวัติศาสตร์ที่เพิ่งสร้าง. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ ๖ ตุลาคม, ๒๕๔๔. น. ๙๐.

^{๑๐๘} ม.ร.ว. คีตกุทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน, น. ๖๖๐. (เน้นโดยผู้เขียน)

^{๑๐๙} เรื่องเดียวกัน, น. ๖๖๐-๖๖๑. (เน้นโดยผู้เขียน)

^{๑๑๐} เรื่องเดียวกัน, น. ๖๕๙.

^{๑๑๑} เรื่องเดียวกัน, น. ๖๖๑.

^{๑๑๒} เรื่องเดียวกัน, น. ๖๘๙.

^{๑๑๓} เรื่องเดียวกัน, น. ๘๕๘.

^{๑๑๔} เรื่องเดียวกัน, น. ๙๓๔-๙๓๕.

^{๑๑๕} เรื่องเดียวกัน, น. ๗๑๐-๗๑๑.

^{๑๑๖} เรื่องเดียวกัน, น. ๙๕๕.

^{๑๑๗} เรื่องเดียวกัน, น. ๙๕๗.

^{๑๑๘} ม.ร.ว. คีตกุทธิ์ ปราโมช, "บุกแดนอิเหนา" ใน คีตกุทธิ์ว่า. น. ๒๑-๒๒.

^{๑๑๙} เรื่องเดียวกัน, น. ๒๒.

^{๑๒๐} ม.ร.ว. คีตกุทธิ์ ปราโมช, "เศรษฐกิจเมืองไทย" ใน คีตกุทธิ์ว่า. น. ๑๑๖-๑๒๓.

^{๑๒๑} ม.ร.ว. คีตกุทธิ์ ปราโมช, สามก๊กฉบับนายทุน ตอนเบ้งเฮ็กผู้ถูกกลืนทั้งเป็น. น. ๓๓-๓๔.

^{๑๒๒} โปรดดูความคิดเรื่อง "เราสู้" ในปลายทศวรรษ ๒๕๑๐ ใน สมศักดิ์ เจียม

๒๐๖ คติภพกับประติษฐานกรรม “ความเป็นไทย”

เล่ม ๑ ยุคจอมพล ป. พิบูลสงคราม

ธีรสกุล, ประวัติศาสตร์ที่เพิ่งสร้าง, น. ๑๑๕-๑๔๘.

๑๑๓ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สามก๊กฉบับนายทุน ตอนเบ้งเฮ็กผู้ถูกกลืนทั้งเป็น, น. ๑๓๔-๑๓๕. (เน้นโดยผู้เขียน)

๑๑๔ เรื่องเดียวกัน, น. ๒๖.

๑๑๕ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๒๒-๑๒๕.

๑๑๖ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, “สามัคคีวงศ์วงสวย” ใน คึกฤทธิ์ว่า, น. ๙๓-๙๗.

๑๑๗ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, “บริการทางโทรศัพท์” ใน เก็บเล็กผสมน้อย, น. ๕๑.

๑๑๘ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, เรื่องสั้น “บ้านนอกเข้ากรุง” (พิมพ์ครั้งแรกใน ชาวกรุง ตุลาคม ๒๔๙๔) ใน ขอยสวนพลู, กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, ๒๕๑๙. น. ๒๕๒-๒๕๓.

๑๑๙ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สามก๊กฉบับนายทุน ตอนเบ้งเฮ็กผู้ถูกกลืนทั้งเป็น, น. ๗๐.

๑๒๐ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน, น. ๒๓๒.

๑๒๑ เรื่องเดียวกัน, น. ๗๓๖.

๑๒๒ เจือ สตะเวทิน, “ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ในฐานะนักนวนิยาย” ใน วารสารภาษาและหนังสือ (พฤศจิกายน ๒๕๑๕) : ๖๓-๖๘.

๑๒๓ ในระยะแรก ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ มิได้บอกแก่ผู้อ่านว่าข้อมูลเกี่ยวกับราชสำนักใน สี่แผ่นดิน ได้มาจากการสอบถามผู้ใดบ้าง ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ต้องการให้ผู้อ่านเห็นว่า ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ เป็นผู้รอบรู้เกี่ยวกับวัฒนธรรมราชสำนัก ซึ่งจะช่วยสร้างอำนาจทางปัญญาให้แก่ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ได้มาก

๑๒๔ ส. ศิวรักษ์ (บรรณาธิการ), ปัญญาชนสยาม, กรุงเทพฯ : กงสุยาม, ๒๕๑๒. น. ๑๕๑-๑๕๓.

๑๒๕ บทสัมภาษณ์ “คึกฤทธิ์คิดลึก ทศกัณฐ์วรรณกรรม” ใน ถนนหนังสือ ๓, ๑ กรกฎาคม ๒๕๒๘ : ๑๙.

๑๒๖ เรื่องเดียวกัน, น. ๑๘.

๑๒๗ สุลักษณ์ ศิวรักษ์, “ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ที่ข้าพเจ้ารู้จัก” (จาก สังคมศาสตร์ปริทัศน์, ปีที่ ๓ ฉบับที่ ๒, ๒๕๐๘) ใน คึกฤทธิยาลัย. สถาบันสันติประชากรธรรม, ๒๕๓๙. น. ๘-๑๐.

